

Geleefde hermeneutiek

Jaren geleden – het was in de tijd dat cursussen psychosynthese en trainingen bio-energetica tot de primaire ontwikkelingsvereisten van zichzelf respecterende jongelieden behoorden – volgde ik ook maar een sessie bibliodrama. Bibliodrama is improvisatietoneel aan de hand van religieuze teksten. Door een narratief personage als rol uit te spelen verbind je de subtekst van de Bijbel met die van jezelf.

Mijn eerste sessie betrof het laatste avondmaal (Mattheüs 26:17-30); een kerntekst van de synoptische evangeliën waarin, althans bij Mattheüs, het verraad van Jezus door Judas de installatie van de eucharistie inluidt. Naïef als ik was besloot ik de rol van de wijn op me te nemen. Een vrij desastreuze keuze, zo bleek toen degene die Jezus' rol op zich genomen had de disgenoten uitnodigde om mij te drinken. Er ontstond grote verwarring en het spel liep vast. In het daarop volgende gesprek realiseerden we ons echter dat het toneel een exacte weergave kon zijn van de historische gang van zaken rond het laatste avondmaal. Als Jezus zegt 'neem en eet, dit is mijn lichaam', enceneert Hij onder het teken van het brood wat mij in de rol van de wijn overkwam. Net als in het spel zal de verwarring destijds aan tafel groot geweest zijn. En, omdat bij Mattheüs het avondmaal ingeklemd zit tussen verraad (door Judas) en aangezegde vergeving (door Jezus), realiseerden we ons dat met de eucharistie de herinnering aan Jezus' gerechtigheid wordt beoefend, en bovendien ook hoe moeilijk of welhaast onmogelijk die opdracht kan zijn. Althans, tot een dergelijke uitwisseling van betekenissen kwamen we door zomaar een stukje toneel te spelen, al moet ik er eerlijkheidshalve aan toevoegen dat de acteurs allen beschikten over een diploma in de theologie.

Bibliodrama blijkt al decennialang een uitmuntende gelegenheid om religieuze teksten te laten spreken door hun betekenissen te enceneren op een hedendaags levenstoneel. En daarmee is het eigenlijk geleefde hermeneutiek geworden. Reden genoeg om er een themanummer van *Handelingen* aan te wijden. Editieredacteuren Bas van den Berg en Theo van Leeuwen introduceren bibliodrama met een klemtoon op levensoriëntatie. De auteurs in dit themanummer brengen dit vanuit praktische, methodische en meer beschouwende bijdragen over de Bühne. Het lezen, bewaren en gebruiken helemaal waard! ◀

*Hans (prof.dr. J.B.A.M.) Schilderman is hoofdredacteur van Handelingen en hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.
h.schilderman@ftr.ru.nl*

Spelend verstaan

Bibliodrama als weg naar levensoriëntatie

De directe aanleiding voor dit nummer van *Handelingen* is gelegen in de oprichting van een nieuw Centrum voor Bibliodrama in februari 2014. Sinds de jaren zeventig is bibliodrama een met regelmaat gebruikte werk-, spreek- en denkwijze binnen zowel initiële theologische opleidingen als in voortgezette educatie van pastores en geestelijk verzorgers. Eveneens een werkwijze, ingezet op plekken waar mensen samenkomen om in dialoog met elkaar en met bronnen van wijsheid verdieping te geven aan hun spiritualiteit. De oprichting van het centrum is een belangrijke impuls om de kostbare kennis, kunde en ervaring die is opgedaan in het begeleiden van bibliodramagroepen te bundelen en nieuwe begeleiders op te leiden.

Over bibliodrama, hoewel al decennia een constante factor in de levensbeschouwelijke praxis en theologische reflectie, is niet veel geschreven in Nederland. Dit nummer van *Handelingen* beoogt een stand van zaken te geven van de huidige situatie, maar neemt daarin in het bijzonder mee de ontwikkelingen van de laatste jaren op het gebied van doelgroep- en contextdifferentiatie, alsmede de betekenis van hermeneutisch-narratieve en semiotische theorievorming voor deze werkwijze.

Er is meer bewustwording gekomen van het feit dat bibliodrama wel in heel verschillende contexten wordt gebruikt: in diverse vormen van pastoraal werk, van gemeente en parochie

tot categoriaal pastoraat, maar ook in opleidingscontext en op scholen, bij de godsdienstige vorming van kinderen en jongeren. Dat roept vragen op naar het verschil in doelstelling, maar ook naar verschil in methodiek.

Dat laatste sluit aan op een tweede ontwikkeling die we signaleren: de aandacht voor verschillende doelgroepen, en daarmee bedoelen we dan met name verschillende leeftijdsgroepen. Maakt het voor de wijze waarop bibliodrama wordt ingezet uit, of je te maken hebt met kinderen of jongeren, met volwassenen of met ouderen?

Een derde ontwikkeling die meer en meer in beeld komt is het gebruik van bibliodrama in een multireligieuze speelgroep. Wat gebeurt er wanneer mensen van verschillende religieuze

< 'De dans', Henri Matisse

achtergrond met elkaar aan het spelen gaan rondom een verhaal uit één van de geloofs-tradities?

Een vierde ontwikkeling is voortgaande the-orievorming. Er is in de laatste decennia veel aandacht gekomen voor semiotische, maar met name ook voor narratief-hermeneutische the-orievorming. Wat dragen dergelijke theorieën bij aan het verstaan van de werking van biblio-drama?

De centrale vraag die we aan een keur van auteurs hebben voorge-legd luidde: ‘Hoe draagt bibliodrama bij aan de persoonlijke levensoriëntatie van verschillende leeftijdsgroepen in verschillende contexten?’ Daarnaast hebben we per auteur gevraagd om op één of meerdere aspecten van zojuist ge-noemde ontwikkelingen in te gaan. Alle auteurs hebben, of vanuit de praktijk in uiteenlopende contexten, of vanuit wetenschappelijke reflectie naar antwoorden gezocht op deze vraag.

Drie stromingen

Alvorens we ingaan op het bijzondere van ie-dere bijdrage, geven we eerst een overzicht van wat op dit moment gangbaar is aan methodi-sche benaderingen van bibliodrama. Hierin zijn, ook internationaal, de volgende drie stro-mingen te onderscheiden.

- *Bibliodrama als psychodrama:* gericht op inte-grale persoonsvorming. Deze, op de persoonsontwikkeling gerichte, werkwijze is in Nederland ontwikkeld door Jan Lap en Marjorie Lap-Streur, en heeft vorm

gekregen binnen het zogenaamde Deanhuis-model. Met de hulp van een *director* en een *co-director* en ondersteund door groepsleden ex-ploreert een deelnemer (*protagonist*) situaties, rollen en relaties. De persoon die centraal staat in een sessie wordt aangemoedigd om in een interview en via belevingen in diverse rollen na te denken over het ingebrachte thema, het te doorzien en te experimenteren met nieuwe dimensies. In bibliodrama als psychodrama

kiezen deelnemers vanuit hun herinnering een bijbeltekst. Met die herinnerde tekst wordt gewerkt. In de gespreksronde na de actie worden de opgedane belevingen en de opgeroepen levenservarin-gen van andere deelnemers aangereikt aan de hoofdpersoon van de avond. Na de uitwisse-ling wordt de betreffende bijbeltekst gelezen.

- *Bibliodrama als pastoraat:* gericht op de op-bouw van een religieuze gemeenschap. Deze benadering is ontwikkeld door Herman Andriessen, Nico Derksen en Maria Nolet. Zij omschrijven het ook wel als ‘geloofsontmoe-ting-in-beweging’. Het gaat om de ontmoeting tussen een voorgegeven geloofsverhaal en het vertelde levensverhaal van mensen. Zo komt er een geloofsbeweging tot stand, die wordt opgeroepen door ervaringen die deelnemers aan zichzelf en aan elkaar opdoen. Als mensen zich eerlijk toeleggen op het verstaan van de Schriften en op het verstaan van hun eigen leven, is het geheim Gods in hen werkzaam. In de ontmoeting ontstaan dan nieuwe bete-kenissen op het kruispunt van geloofsverhaal

en levensverhaal. Het eigen verhaal zoals het echt is, kan in bibliodrama voor iemand een werkelijke verandering teweegbrengen. Door het spel wordt het verhaal in een bredere context geplaatst. Van het bijbelverhaal gaat een duidelijke werking uit: hetzij corrigerend, hetzij stimulerend. In ieder spel wordt zo een nieuwe werkelijkheid vormgegeven.

- *Bibliodrama als zingeving:* als een existentiële en spirituele zoektocht naar zingeving. Deze benadering is ontwikkeld door Cilia Hogerzeil en Bas van den Berg. De ingang tot deze vorm van bibliodrama is het lichaam met zijn fysieke en zintuigelijke mogelijkhe-den. Het eigene is het drama als rollenspel en dynamiek, waarbij er veel aandacht is voor rol-inleving, rol-opname en rol-overname. Het spel ontstaat vooral door verschillende vormen van interactie tussen de rollen. De acties worden vormgegeven vanuit impro-visatie en enscenering na een zorgvuldige rol-inleving. Dit maakt deze wijze van bi-bliodrama beweeglijk, speels en dramatisch. Via een rol kan een deelnemer de zoektocht aangaan naar zijn of haar verhouding tot een plek in een religieus verhaal. Dit gebeurt in

Leerlingen ontdekken symbooltaal, taal die expressie wil zijn van wat er omgaat in hun ziel

daarin beschouwd als dragers van wijsheid en inzicht die ook mensen van nu oriëntatie kunnen bieden. Het gespeelde verhaal wordt in ieder bibliodrama aan het begin en aan het einde gelezen.

De twee laatste stromingen zijn nu ver-enigd in het nieuwe Centrum voor Biblio-drama.

Drie praktijkberichten

Zoals gezegd laten we in dit nummer iets zien van de variëteit in contexten waarbinnen bi-bliodrama beoefend wordt. Daarnaast laten we ook zien op welke doelgroepen bibliodrama zich in de huidige samenleving richt.

In het eerste praktijkbericht laat Jes Bouwen ons op ontroerende wijze getuige zijn van jon-geren op een middelbare school, die als de sfeer veilig is op zoek durven gaan naar geloof in het en hun leven. Bouwen voelt heel goed aan welke vormen de leerlingen echt uitnodigen iets te doen en te zeggen wat ze op een andere plek niet doen en uiten. Ze ontdekken symbooltaal, taal die expressie wil zijn van wat er omgaat in hun ziel.

Trudy Struijs laat op indringende wijze zien hoe in de context van een KPV-opleiding bi-bliodrama deelnemers confronteert met erva-ringslagen in het verhaal en in hun leven, dimen-sies die werkelijk tot nadenken stemmen. Door rolconfrontaties gaan hun ogen open voor een niet opgemerkt personage in het verhaal. Een flitsend gebrachte boodschap van een engel komt niet binnen bij een hoofdrolspeler in het verhaal. Bij alle deelnemers kruipt in het biblio- ➤

drama het verhaal onder de huid, en worden er lastige vragen gesteld, vragen die niet zomaar worden opgelost.

Aart Verburg neemt ons in het derde praktijkbericht mee in het spannende proces van bibliodrama spelen in een gemengde groep van beginners en gevorderden. In zijn beschrijving van het werken met een heftig verhaal als van Tamar en Juda (Genesis 38) valt op hoe belangrijk het is recht te doen aan uiteenlopende ervaringen van iedere deelnemer en ook hoe onmisbaar een goede ontrolling is.

Op de drie praktijkberichten uit de tweede en derde stroming, reageren Jan Lap en Marjorie Lap-Streur met hun collegiale en methodische reflecties. Hun waarnemingen zijn scherp, geestig en puntig. Onder een drietal kopjes: ‘groep’, ‘inspiratie’ en ‘actie-driehoek’ worden de drie praktijkberichten geanalyseerd en gepeild op creatieve krachten die bibliodrama in mensen losmaakt. Een energie om anders naar zichzelf, naar elkaar en naar een zinrijk verhaal te leren kijken en luisteren.

Dialoog en (her)oriëntatie

Bibliodrama roept wellicht de gedachte aan een binnen-christelijk gebeuren op met voorbijgaan aan het pluraal-religieuze klimaat van onze huidige samenleving. Jean Agten laat in zijn artikel met twee brandpunten zien hoe bibliodrama als werk- en denkwijze bijdraagt aan de interreligieuze dialoog, maar ook aan spirituele (her)oriëntatie ten aanzien van de eigen traditie. Juist waar mensen van verschillende tradities elkaar ontmoeten en samen spelen wordt bibliodrama

tot levende ervaring. Het andere brandpunt in zijn verhaal is het spelen met verschillende leeftijdsgroepen. Iedere leeftijd vraagt een eigen invulling van de werkwijze, zodat spelimpulsen vanuit een religieus bronverhaal zo nauw mogelijk aansluiten bij en appelleren aan bestaansvragen die iedere leeftijdsgroep op eigen wijze stelt. Agten blijkt een grote sensitiviteit te hebben voor het krachtig op elkaar betrekken van levensverhalen en bronnen van zin.

Recente theorievorming

Op onze vraag naar recente theorievorming, toegepast op bibliodrama, belichten Thijs Tromp en Willem Marie Speelman ieder vanuit een eigen, respectievelijk hermeneutisch-narratief en semiotisch, perspectief hoe in een

bibliodrama een speler in een lijfelijke ervaring in aanraking komt met het mysterie van God, mens

en wereld en hoe dat theologisch en existentieel-ethisch te waarderen is.

Tromp doordenkt in zijn artikel de implicaties van twee kernbegrippen in relatie tot bibliodrama: spel en verhaal. Door spel verkennen we een versie van onszelf waarnaar we nieuwsgierig zijn, zo formuleert hij. In gesprek met de filosoof Paul Ricoeur maakt de auteur duidelijk dat de menselijke ‘in verhalen gevatte identiteit’ gekenmerkt wordt door ontwikkeling, voorlopigheid en openheid naar de toekomst. Kernbegrippen hierbij zijn het *ipse* (ik) en het *idem* (zelf) in hun onderlinge spanning en de bekende drieslag prefiguratie, configuratie en refiguratie. In de laatste paragraaf van zijn artikel betreft Tromp de zoektocht van

deelnemers in een bibliodrama naar zin, op het zichtbaar worden van patronen in hun spel van het verbeelde en vertelde verhaal van God met Israël en van God in Jezus met de wereld van de volkeren, kortom met het krachtenveld van Gods werkzame Geest in de wereld. Op deze manier zijn bijbelverhalen ook te lezen en te interpreteren als metaforische en symbolische verhalen, die in hun metaforische en symbolische gestalte in staat zijn spelers met een uiteenlopende spiritualiteit, levensoriëntatie en zin te bieden.

Speelman benadert het mysterie van religie op een semiotische wijze. Hij voert vier ‘transformaties’ van de werkelijkheid in: waarheid, leugen, illusie en mysterie en geeft aan dat deze onder te brengen zijn in vier terreinen van

waarheid: het dagelijkse leven (waarin voor waar wordt gehouden), de wetenschap (waarin iets

als leugen wordt ontmaskerd), de vertelkunst (waarin tot de verbeelding gesproken wordt) en de liturgie (waarin het mysterie geëerbiedigd wordt). Aan de hand van een verhaal uit Jezus’ leven laat hij zien dat vanuit dit viervoudig perspectief op de werkelijkheid het mysterie in het verhaal tot leven kan komen in de lijfelijke ervaring van de deelnemers. Het gegeven dat de ene evangelist het verhaal van het wandelen over het meer anders vertelt dan de ander is geen bewijs dat een van beide onwaarheid spreekt, maar onthult dat de waarheid van het verhaal tegelijkertijd historisch en symbolisch is. De ervaring van het mysterie in bibliodrama maakt duidelijk dat spelers nu zich met het mysterie kunnen verbinden door lijfelijke inle-

ving. Daardoor wordt het mysterie kenbaar en ervaarbaar voor hen in het spel. Volgens Speelman is bibliodrama geen theater, maar liturgie; niet alleen een werk-, denk- en spreekwijze, maar ook een speel- en zangwijze. Bibliodrama is levende ervaring die aan mensen gebeurt.

In een kort bericht geeft Bas van den Berg een overzicht van wat er op het gebied van bibliodrama ‘over de grenzen’ van ons land gebeurt en zich aan het ontwikkelen is. Lezers krijgen een inkijkje in praktijken in onder andere Duitsland, Zwitserland, Zweden, België en Hongarije.

Tot slot van dit themanummer komt in onze vaste rubriek ‘interview met een hoogleraar’ professor dr. Kati Röttger, hoogleraar Theaterwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam,

voor het voetlicht. Zij doet historisch onderzoek naar spektakeltheater in de negentiende eeuw;

daarnaast onderzoekt zij hedendaagse verschijningsvormen van theater die door veranderende wereldbeelden in relatie met globalisatie tot stand komen. Bijzonder in dit interview is dat zij vanuit haar discipline haar visie geeft op de werkzaamheid van bibliodrama.

Meer onderzoek

Het geheel aan artikelen overziend, wordt duidelijk dat de praktijk van bibliodrama levendig is en de theoretische reflectie groeiend. Vanuit de praktijkberichten is het zeer voorstelbaar dat bibliodrama bijdraagt aan de levensoriëntatie van mensen. Zowel op cognitief als affectief gebied zien we dat mensen geraakt worden. Het spelen met elkaar voegt kennis

toe die bevestigend, maar ook corrigerend kan werken en geïntegreerd kan worden in de eigen levensovertuiging of spiritualiteit. De berichten en casuïstiek maken tevens duidelijk dat het spelen van verhalen uit de religieuze traditie ook op existentieel niveau verandering teweeg brengt. De theoretische bijdragen vormen een verondersteld theoretisch kader voor de werkzaamheid van bibliodrama ten aanzien van levensoriëntatie.

Tegelijk moeten we constateren dat we een positief beantwoorden van de vraagstelling van dit nummer alleen kunnen onderbouwen met praktijkberichten en beschrijvingen daarvan en een theoretisch kader dat de werkzaamheid van bibliodrama voorstelbaar maakt. Wat ontbreekt, ook Tromp wijst daarop, is het empirisch (effect)onderzoek.

Uit ‘aanpalend werkterrein’, dat van het psychodrama, is daarover wel meer bekend, maar de specifieke dimensie van religieus zelfverstaan en zingeving, eigen aan bibliodrama, maakt een directe overzetting van resultaten niet eenvoudig.

Daarom zou, voor de toekomst, de drieslag van praktijk, onderzoek en voortgaande theorievorming helpend zijn in de verdere ontwikkeling van het ‘spelend verstaan’ als weg naar levensoriëntatie. We kijken daar naar uit! <

*Bas (dr. B.W.P.) van den Berg is narratief theoloog, religiewetenschapper en verhalenverteller; lector dynamische identiteitsontwikkeling bij de Marnix Academie; docent Jodendom bij Stichting Pardes en docent spel en drama bij Stichting De Zevende Hemel.
bwp.vdberg@ziggo.nl*

*Theo (drs. T.T.) van Leeuwen is docent en onderzoeker bij de opleidingen Theologie van de Hogeschool Windesheim en de Protestantse Theologische Universiteit en supervisor Klinische Pastorale Vorming (KPV) en Landelijke Vereniging voor Supervisie en Coaching (LVSC).
tt.van.leeuwen@windesheim.nl*

De klas op stellen voor het Woord van God

Ze stommelen het lokaal binnen, soms uitbundig en wild, soms uitgeput en versuft met slepende voeten. Ze zijn ongeveer 18 jaar, jongens en meisjes, uit intellectueel sterke richtingen, maar ook uit studierichtingen die rechtstreeks op het beroepsleven voorbereiden. In groepen van minstens twintig volgen ze les op een middelbare school op het Vlaamse platteland tegen de grens met Nederland. Het is godsdienstles.

Het gros van de leerlingen heeft niet echt voeling met het christelijke, laat staan met het katholieke geloof van hun grootouders. De jongeren worden uitgedaagd ‘anders’ te kijken naar de oude verhalen en ze te herkennen als de zoektocht van mensen in allerlei levenssituaties. De verhalen van toen haken ook vast aan de mensen van nu, zelfs aan hen, de jongeren van deze tijd. Met mondjesmaat tracht ik als hun docent aan hen het ‘Bijbels’ bij te brengen, als symbool- en geloofstaal. Bibliodrama is daarbij een zaligmakend instrument.

Ik ontdekte door de jaren heen dat het pad zorgvuldig geëffend moet worden en dat de grond voorbereid moet worden voor het zaaien kan beginnen. Stapsgewijze, nauwgezette instructies in een veilige, uitnodigende sfeer zijn onmisbaar. Het is een waar ‘verleidingsspel’. Jonge mensen worden plots betrokken in hoofd en hart, in lijf en leden. Ze kunnen niet zo maar aan de kant blijven, veilig achter hun tafel en vrijblijvend alles over zich heen laten stromen. Met bibliodrama worden ze in beweging gezet, letterlijk en figuurlijk en dat is wennen.

Of ze zelf gelovig zijn of worden, doet niet ter

zake. Ze worden enkel uitgenodigd zich open te stellen om zonder oordeel met interesse en verwondering te kijken en te luisteren wat geloven kan betekenen. Dát is de eerste speelgrond.

Het gaat om heel korte werkvormen. Een lesuur van vijftig minuten en een doodgewoon klaslokaal vol tafels en stoelen zonder sfeerscheppende aankleding geeft niet zoveel ‘speelruimte’. ‘Veiligheid’ is hierbij een sleutelwoord. De jongeren zullen wagen wanneer ze weten dat ze in een rol kunnen stappen zonder hun diepste gedachten of gevoelens volledig prijs te geven. Daarom geef ik vooraf duidelijk aan dat ze kunnen kiezen om een rol te spelen of zich in te leven ... In het eerste geval ondersteunen ze gewoon het groepsgebeuren en scheppen ze een veilige sfeer voor iedereen. In het tweede geval bestaat de kans dat ze er echt iets aan beleven. Het is hun keuze. Dat maakt dat de meesten zich inderdaad proberen in te leven, wetende dat de ander niet hoeft te weten of het echt is of een spel.

Wat het met hen uiteindelijk gedaan heeft, welke inzichten er bij hen boven gekomen zijn, laat ik nooit meteen delen in groep. Dat komt, na een schriftelijke opdracht, pas in de volgende >

‘Vondelpark Amsterdam’, juni 2010, Rineke Dijkstra

les ter sprake. Meestal wordt er niet zoveel gedeeld, maar via hun opdrachten mag ik wel getuige zijn van de grote rijkdom aan ervaringen en de duidelijk diepgang die gewekt werd.

Het proces van Jezus

Het was in de laatste week voor Pasen. Leerlingen uit het zesde jaar beroepsonderwijs vormden de groep. We lazen het verhaal van het proces van Jezus. Na wat vragen en uitleg werd de klas omgebouwd tot rechtszaal. De leerlingen konden kiezen uit vijf rollen:

hogepriester, Jezus, Petrus, valse getuigen of iemand uit de menigte. Veel aanmoediging was er niet voor nodig om het gesprek op gang te laten komen. Vanuit de rol die de deelnemers op dat moment op zich nemen komt het verhaal op een heel eigen wijze tot leven, aangevuld en gekleurd door de vragen en levenservaringen van de deelnemers.

- Een leerling in de rol van een heel beschuldigende, furieuze hogepriester verwijt Jezus dat hij een te hoge dunk van zichzelf heeft dat hij zelfs zegt de ‘Zoon van God’ te zijn.
- Vrijwel meteen reageert iemand in de rol

van een klein meisje uit het publiek: ‘Meneer de hogepriester, ik heb geleerd dat we allemaal kind van God zijn, dan zijn we toch allemaal evenveel waard?’ En de hogepriester stond met zijn mond vol tanden.

- De deelnemer in de rol van Petrus was tegen de verhaallijn in toch de rechtszaal binnengekomen en neemt spontaan en vol vuur de verdediging van Jezus op zich: ‘Jullie willen maar wonderen en hocuspocus, dat werkt zo niet. Als je niet gelooft, gebeurt er niets.’

Ook al wordt er in dit verhaal over wonderen niet gesproken, blijkbaar is net dat aspect van Jezus iets wat de leerlingen bezighoudt. Het wordt meteen het onderwerp van het gesprek dat volgt.

- Een getuige ten laste beklaagt zich dat zij en haar familie allemaal geloofden en dat toch haar blinde jongen niet genezen werd.
- Dit deed een stoere lasser in de rol van Jezus antwoorden: ‘Ik kan het niet alleen, ik heb andere mensen nodig om me te helpen. Ik hoor je zeggen dat die jongen omringd is door familie en vrienden die hem graag zien. Wel, voor hem wordt goed gezorgd en er zijn anderen die me meer nodig hebben.’

Op het verwerkingsblad dat de leerlingen achteraf invulden, werd duidelijk dat heel wat leerlingen zich nu veel sterker met het verhaal vereenzelvigden. Vooral bij één iemand die de rol van Jezus speelde, wordt dat heel duidelijk: hij begreep echt niet waarom ze Jezus vermoord hadden. Hij schreef verschillende keren: ‘Waarom?’

En hoe mooi is het te kunnen lezen: ‘We moeten dat boek van God naast ons leven leggen en zelf zorgen dat de wonderverhalen waar worden.’ En hij ging er ook voor. Het jaar nadien engageert hij zich om met de Damiaanactie naar Congo te gaan. Hij gaf zelfs enkele jaren vormselcatechese en is in de verzorging gestapt ...

Het is hoegenaamd onmogelijk om met een gewone les ‘over’ het lijdensverhaal dezelfde intensiteit en betrokkenheid op te roepen als er in dit uurtje bibliodrama gebeurde ... Het was geen spreken over Jezus, maar door Hem, met Hem en in Hem ...

Een woord van God

De godsdienstles van hun middelbare schoolloopbaan eindigt voor mijn leerlingen met ‘een woord van God’. Of God bestaat of niet is niet belangrijk. We gaan ervan uit dat Hij/Zij GEBEURT.

Dit keer reserveer ik wel een lokaal dat enigszins ‘heilige plaats’ kan worden. Een dertigtal God-woorden, afgedrukt in grote letters, liggen verspreid op de vloer. De deelnemers wandelen rond. ‘Stel dat God bestaat, wat zou je dan van God willen horen ...?’ Eenmaal gekozen mogen ze de zin aanpassen zodat die past bij wat ze zelf nodig hebben.

Om de beurt nodigen ze dan iemand uit de groep uit om even in de rol van God die zin uit te spreken. Het is hartverwarmend om hen elkaar te horen vragen: ‘Wil jij even voor mij God zijn?’ Het gaat om korte scènes. Toch zegenen deze jonge mensen elkaar twintig keer met een goddelijk woord ... ▷

‘Christus aan het volk getoond’ (1655), derde staat uit acht, ets/droge naald, Rembrandt

Een beeld dat ik niet zal vergeten is dat van een schuchtere jongen die tegen mijn instructie in een eigen weg wilde gaan. Hij liet de hele groep in een kring staan. Het was hun allerlaatste les. Elkaar omarmend nodigde hij hen uit om samen met hem de zin te zeggen:

‘Nu gaan Wij de mens maken, als beeld van Ons, op Ons gelijkend ...’

De zegen eindigde in een groepsknuffel. Kun je op een mooiere manier je middelbare school-loopbaan eindigen? <

Jes (A.) Bouwen is docent godsdienst aan het Sint-Claracollege in Arendonk; bibliodramabegeleider en docent bij Bibliodrama tussen Hemel en Aarde; vrijwillig geestelijk verzorger in de gevangenissen van Turnhout en Hoogstraten; begeleider en coach van individuen en groepen in zingevingprocessen. agnesbouwen@telenet.be

Speler in het verhaal van God en de mensen

Het is begin december, de vijfde week in deze training Klinische Pastorale Vorming. We vertrekken naar de Kapittelzaal om bibliodrama te gaan doen. Het zal de enige keer in dit blok van drie weken zijn. Ik voel de spanning in de groep: ‘Wat zullen we gaan doen?’, ‘Heb ik er eigenlijk wel zin in?’ ‘Ik ga voor een bijrol ...’ We zetten de stoelen in een kring.

Ik lees Lucas 1:1-25, het verhaal van Zacharias en Elizabeth. Naast mij hoor ik gezucht: ‘Niet weer die twee ...!’ ‘Hier heb ik al zo vaak over gepreikt ...!’ Ik lees door. We verzamelen de rollen, praten door over wat raakt in dit verhaal. Dat Elizabeth ook wat zegt blijkt voor meer dan één nieuw te zijn. Ik lees het verhaal nog een keer en dan schuiven we de stoelen weg. Ik deel de ruimte in. Als iedereen een plaats in de ruimte heeft ingenomen vraag ik hen om de beurt wie zij zijn, wat er door hen heen gaat, waar zij op uit zijn, waar zij naar verlangen of op hopen.

Rolverdeling

Er blijken twee Zachariassen te zijn, allebei in de tempel. De één is wat geërgerd als ik vraag of hij het ook als iets bijzonders ervaart dat het lot nu juist op hem is gevallen. Hij is helemaal niet verrast, hij doet gewoon z’n plicht. Het is iets dat bij je priesterambt kan behoren. De andere Zacharias heeft het bericht al gehoord en kan niet meer spreken. Weet niet wat hem is overkomen en is nog te verbijsterd om al wat te kunnen doen. Gabriël is er ook, staat klaar om zijn grote vreugdevolle boodschap te gaan brengen.

Op het tempelplein lopen vier mensen rond, de één is jarig en verlangt naar de zegen. De ander is een dagloner en loopt langs, is wel benieuwd wat er aan de hand is. Twee anderen zijn gekomen om te bidden, en wachten op de zegen. Elizabeth zit in haar huis zwanger te zijn. Zij heeft er behoefte aan zich naar binnen te keren.

Het spel begint

Gabriël kan niet wachten en spreekt Zacharias aan. Maar Zacharias begrijpt er niet veel van, het gaat allemaal zo razendsnel, hij voelt zich overweldigd en sputtert tegen. De engel wordt boos en zegt dat wat hij zegt door zal gaan en dat Zacharias voor straf tot die tijd niet zal kunnen spreken... en wég is de engel.

Iedereen valt stil en ik als spelleider sta ook met mijn mond vol tanden.

Ik loop naar Zacharias en vraag hoe het met hem is. Zijn gevoelens lopen door elkaar heen, dat is wel duidelijk. Hij is boos, ontredderd, weet niet meer wat hij moet, is volledig de regie kwijt en kan daar niet tegen. Hij wil naar Elizabeth toe, naar huis, weg uit die tempel, maar eerst moet hij zijn plicht nog afmaken. Hij had de mensen graag de zegen willen geven ... >

De mensen op het tempelplein hebben geen idee wat daarbinnen is gebeurd. Ze hebben wel gezien dat Zacharias helemaal in de war was, dat er vast iets ontzagwekkends was gebeurd, maar wát dan precies ... misschien heeft hij wel een visioen gezien. Misschien staat er wel iets belangrijks te gebeuren.

Nog even probeer ik een gesprek met de andere Zacharias op gang te brengen, maar dat lukt niet echt meer. Er was iets in de tempel gebeurd tussen de engel en Zacharias, en dat beheerste het hele spel.

Rolperspectief

Ik breek het spel op. We gaan in een kring zitten. Het is de ronde waarin ieder om de beurt zijn of haar rol aflegt en vertelt wat hij gewaar geworden is vanuit dit rolperspectief, wat geraakt heeft of een nieuwe blik op het verhaal heeft gegeven. Het overbekende verhaal heeft een hele nieuwe ervaring opgeleverd, namelijk van verzet en van onafheid.

Gabriël kan niet begrijpen dat zijn boodschap niet in grote vreugde wordt ontvangen. Anderen zijn ontdaan dat Zacharias het lef heeft om in debat te gaan met de engel ...! Dat wordt gevoeld als ongepast.

Zacharias vertelt dat het er al mee begon dat ik het iets bijzonders noemde dat het lot op hem was gevallen. Zo voelde hij dat helemaal niet. En dan nog wat: op zo'n manier horen dat je een kind zult krijgen, als je er zo ontzettend lang op hebt gehoopt en hebt gewacht ... dat is gewoon niet zomaar te ontvangen, dat werd

hem nu ineens door die engel door z'n strot geduwd, zo doe je dat niet! Als die engel van God komt en hem een beetje kent, dan benader je hem niet zó!

De man die de engel speelde beseft ineens hoe groot en onverwacht zijn boodschap is. En hoe 'vierkant' hij die heeft gebracht. Hij realiseert zich tijdens het gesprek ook hoe hij het tweede deel van de boodschap helemaal niet meer heeft uitgesproken, waar het om de redding van het hele volk zou gaan.

Zacharias vertelt dat hij helemaal van de wijs raakte toen hij als straf met stomheid werd geslagen. Waar haalde de engel dat vandaan? De man die de engel speelde, zich van geen kwaad bewust, bladert terug in het bijbelgedeelte en leest het ... nergens. Zo vaak over gepreekt, zo verbijsterd geraakt door het niet kunnen ontvangen van zijn boodschap, dat de straf als vanzelf over zijn lippen kwam.

De mensen op het tempelplein hebben veel meer ervaren dan ze ooit hadden gedacht. Ze beseften hoezeer het wachten en bidden met hun verlangen te maken heeft. Ze ontdekten alle vier dat ze geen bijrol hadden, dat zij juist woorden konden geven aan hetgeen waarover Zacharias alleen nog maar zwijgen kon. Zo vaak over gepreekt, maar nooit beseft hoeveel aandacht er in het verhaal is voor de mensen op het plein en wat zij voor betekenis in het verhaal hebben.

Het vaak bepreekte verhaal gaat heel anders leven. Er komt ruimte voor vragen. Is de met stomheid geslagen Zacharias vergelijkbaar met de ingekeerde, zwangere Elizabeth? Is die tijd van zwijgen misschien nodig om het grootse en het vreugdevolle ook te kunnen ontvan-

< 'Elizabeth en Zacharias' (detail), pen-en-penseeltekening, Rembrandt

gen? Waarom valt nu de regel die Elizabeth uitspreekt pas op? De zin om hierover te gaan preken neemt weer toe.

Onthullend en verbindend

Bibliodrama in de Klinische Pastorale Vorming werkt onthullend en verbindend. We doen het om de geloofscommunicatie te bevorderen. Drama roept het verborgene wakker. Bibliodrama activeert het samenspel en beeldend vermogen wordt uitgedaagd. De werkvorm is indringend, eigenlijk moet je daarvoor vrij kunnen kiezen. In de KPV daarentegen staat het op het programma en dat roept weerstand op. Er is op die dag al van alles gebeurd, je zit midden in een trainingsproces, en dan staat er bibliodrama op het programma.

Er is een verhaal gekozen, je stapt een rol in en vernauwt daarmee je perspectief. In plaats van de 'overview' waarmee je als predikant je preek houdt, word je een speler in het verhaal van God en de mensen. De gekozen rol blijkt je iets te zeggen te hebben.

Op deze middag koos de één daarom voor Zacharias, en de ander voor Gabriël. In alle weerstand lag ten diepste oud verdriet verscho- len, verlies van regie, en bij nader inzien ook vreugde om de kinderen die er toch zijn geko- men. En de engel beseft dat een blijde bood- schap om ontvangstruimte vraagt. <

Trudy (drs. G.F.) Struijs is docent Beroepsvorming, pastoraal supervisor en KPV-opleider aan de Protestantse Theologische Universiteit. gfstruijs@pthu.nl

Samen werken aan het verhaal en aan onszelf

Na een eerste kennismaking met bibliodrama tijdens mijn studie theologie in de jaren zeventig van de vorige eeuw, kwam het weer aan bod in de opleiding tot zendingspredikant. Als studentenpredikant in Indonesië deed ik bibliodrama met predikanten tijdens studiedagen. Terug in Nederland werd ik als docent aan het Hendrik Kraemer Instituut gevraagd om in Oegstgeest een workshop bibliodrama te verzorgen. Toen ik daar in 2010 als gemeentepredikant kwam te werken, bleek er inmiddels een bibliodramagroep te zijn ontstaan.

Ik zal nooit vergeten hoe tijdens zo'n retraite met predikanten in Indonesië de gender- problematiek in een door mannen gedomi- neerde kerk, binnen de masculiene cultuur op Java, even onverwacht als onontkoombaar op de agenda kwam. We werkten met het verhaal uit Marcus 2:1-12. Het was niet eenvoudig om iemand te vinden die de rol van de verlamde wilde uitproberen. Totdat één van de – toen nog weinige – vrouwelijke predikanten die rol op zich nam en later uitlegde dat haar gevoel van verlamming in haar beleving vooral met gen- derverschillen te maken had.

Terug in Nederland werd ik als docent aan het Hendrik Kraemer Instituut gevraagd om in de plaatselijke kerkelijke gemeente van Oegst- geest een workshop bibliodrama te verzorgen. Het oefenen met de lichaamshouding van de gedreven Paulus op weg naar Damascus bracht mooie gesprekken op gang over de diverse mo- tieven die Paulus kon hebben gehad. En wat waren onze motieven om 'te ijveren voor de goede zaak'? Nog dieper ging het gesprek over de klank- en kleurverschillen in de stem die

Paulus onderweg riep. Welke godsbeelden zaten er achter het verschil in 'roepende stemmen' waarvan we getuige waren geweest tijdens het bibliodrama?

Gevorderden en beginners

Toen ik in 2010 als gemeentepredikant kwam te werken in Oegstgeest bleek er inmiddels een bibliodramagroep te zijn ontstaan. Aan mij werd gevraagd of ik deze groep wilde gaan be- geleiden. Het winterprogramma omvatte vier avonden bibliodrama en vier avonden biblio- dans, gegeven door een professionele kracht (Riëtte Beurmanjer).

In 2013 werd de bibliodramagroep gevraagd om een bijdrage te leveren aan de dienst op de startzondag in september. Tot dan toe had de groep bestaan uit dertien deelnemers (drie mannen en tien vrouwen) van wie er gemid- deld tien aanwezig waren. Onder hen ook een remonstrants predikant (uit een ander dorp) en een rooms-katholieke geestelijk verzorger. Na de startzondag met bibliodrama meldden zich acht nieuwe deelnemers aan. We hadden daar- >

'Dragers', olieverf op doek, Sam Drukker

mee een behoorlijk contingent beginners naast mensen met jarenlange ervaring en ook schooling in bibliodrama.

De eerste avond van het seizoen bracht al enige spanning. Hoe moest de brug geslagen worden tussen hen die bij bibliodrama dachten aan een toneelstuk waarin een bijbelverhaal werd uitgespeeld en anderen die vertrouwd waren met het kiezen van een bepaald facet of aspect dat ze, binnen een bepaalde rol, zouden willen verkennen. Een korte theoretische inleiding op bibliodrama deed geen recht aan beide partijen. Het 'laten we maar gaan spelen' en 'maak het maar eens mee' was goed bedoeld maar veel te optimistisch. De verwachtingen waren te verschillend om iedereen recht te doen. Aan de andere kant was er grote bereidheid om samen aan de slag te gaan.

Dubbelscène Tamar en Juda

De tweede avond speelden we het verhaal over Tamar en Juda (Genesis 38). We hielden ons aan de afspraak dat we bibliodrama zouden doen over bijbelgedeelten die binnenkort aan de orde zouden zijn in een zondagse dienst. Bibliodrama heeft in onze gemeente dus ook een rol als 'preekvoorbereiding'.

De geschiedenis van Tamar bleek weinig bekend. Sommigen hadden de verhaallijn paraat, anderen hadden een vage notie van dit bijbelverhaal. Dat vroeg meer 'inleestijd' dan ik begroot had. Bij de verdeling van de rollen bleken er twee mensen Juda te willen spelen. Ook twee mensen wilden Tamar zijn. We besloten om een parallel dubbeltoneel te kiezen voor het uitspeelen van de scène van de confrontatie tussen de zwangere Tamar en haar schoonvader.

De warming-up deden we via het fysiek uitdrukken van aspecten van de persoonlijkheid, de rol, die men gekozen had. Wat voor mensen ben jij in je rol? Welke eerste indruk krijgen mensen van je? Ga eens zo staan als je wilt dat je overkomt? Wat denk je dat het moeilijkste zal zijn dat je in je rol moet gaan zeggen? Kies daar eens het juiste stemgeluid bij? Waar zul je je gelukkig voelen in je rol; raak die plek eens aan en koester die eens?

Voor het inrollen formeerden we kleine groepjes. Tamar en haar vriendinnen, Juda en een paar zonen, de tweeling die geboren zou worden, Sela die een mooie 'coming of age'-rol koos, enzovoort.

Het spelen begon te laat. Een goede tijdsplanning vind ik altijd lastig, maar deze keer moesten we veel tijd besteden aan inlezen evenals aan de 'rolinterviews' in de kleine groepjes. Het feit dat we maar één scène gingen spelen: de climax van de ontmoeting tussen de zwangere Tamar en Juda, gaf wel weer enige ruimte.

Intens, persoonlijk en heftig

De beide Tamars hadden een totaal verschillende insteek. De ene Tamar was slachtoffer van de machtige positie van Juda, de andere wilde krachtig haar recht halen bij 'die' Juda. Beide posities waren zo sterk ingeleefd met de groepjes om de hoofdpersonen heen dat beide Tamars en beide Juda's hun persoon vanuit die positie konden blijven spelen in de dubbelscène. De Tamars reageerden zowel op de Juda die zich vanuit zijn positie verdedigde door Tamar als hoer te willen afserveren als op de Juda die zijn eigen schuld beleed en Tamar daarmee recht deed. Op die manier kwamen ook de twee ►

kanten van Tamar heel scherp uit de verf.

Een bijzondere rol kreeg het kindje dat als eerste geboren werd. Het kind reageerde vooral op de Tamar die haar recht wilde halen. Pas achteraf (in mijn ontrollings-e-mail, zie verderop) realiseerden we ons dat het kind in de Bijbel 'Doorbraak' (Peres) werd genoemd.

Het spel was heel intens, de persoonlijke identificatie met aspecten van de rollen was heftig. In de nabespreking, waarin de spelers – iedereen kwam aan bod – in hun rol reflecteerden op wat zich had afgespeeld, kwamen heel veel aspecten van zowel het verhaal als van het leven of de (geloofs)beleving van de spelers op tafel.

Toen een aantal mensen aangaf nu echt weg te moeten, beëindigde ik de avond zonder de gelegenheid te geven om goed te ontrollen.

Levensthema's

Met een hoofd vol gedachten gingen we naar huis. De andere ochtend heb ik een uitgebreide e-mail geschreven waarin ik op aspecten van de rollen ben ingegaan. Daarin heb ik ook het ontrollen 'ingehaald' door het proces van goed ontrollen te beschrijven en mensen uit te nodigen hun rol vooral als leermiddel te willen beschouwen en zo de ervaringen van die avond te bewaren. Met diverse mensen heb ik nog persoonlijke gesprekken of e-mailwisseling gehad over levensthema's die waren aangeraakt die avond.

Aan het eind van het seizoen hebben we de groep gesplitst en de lastige hobbel genomen van het benoemen van het verschil tussen 'gevorderden' en 'beginners'. We zijn nu halverwege het volgende seizoen en beide groepen hebben het gevoel dat we bibliodrama kunnen

doen op een manier die recht doet aan de verschillende fases waarin mensen ermee in aanraking kwamen.

Mijn rol als begeleider, waarnemer en 'teruggever' is boeiend, maar natuurlijk vooral afhankelijk van het vertrouwen dat ik krijg. Iedere avond levert veel gedachtegoed op, veel meer dan ik kwijt kan in één preek. Maar die preken zijn dan wel het resultaat van het samen werken aan het verhaal en aan onszelf. <

*Aart (ds. A.) Verburg is predikant van de Protestantse Gemeente te Oegstgeest.
aartverburg@me.com*

Collegiale en methodische reflecties op de drie praktijkberichten

In reflectie op de drie praktijkberichten bibliodrama analyseren en peilen Jan Lap en Marjorie Lap-Streur de creatieve krachten die bibliodrama in mensen losmaakt. Een energie om anders naar zichzelf, naar elkaar en naar een zinrijk verhaal te leren kijken en luisteren.

Komend uit de traditie van 'participant centered bibliodrama' was het even schakelen toen we het verzoek kregen om wat gedachten onder woorden te brengen bij drie praktijkverslagen uit de traditie van 'text centered bibliodrama'.

In de laatstgenoemde traditie is de tekst het uitgangspunt van de bibliodramatische activiteit. Men neemt vooraf kennis van de tekst. De bijbelscène wordt uitgezet conform de gegevens van de tekst. De gehele bibliodramagroep mag vervolgens vanuit de tekst rollen kiezen en spelen. Men kan inbreng hebben vanuit eigen beleving, zelfs fantaserend of via voorbereiding binnen een groepje rondom de rolpersonage. Er ontstaan meerdere interacties, vaak buiten de tekst om, maar de tekst biedt daar wel ruimte voor. Zo komen er nieuwe kansen voor interpretatie tevoorschijn. Meestal volgt een uitwisseling van ervaringen met het spel of een

gesprek over gevonden betekenissen.

De andere traditie komt voort uit het psychodrama. Een persoon staat centraal (protagonist). Deze doet een onderzoek naar een eigen levensthema. De bijbeltekst wordt niet gelezen. Wat er van het bijbelverhaal rondhangt in de herinnering van de protagonist wordt als eerste input gezien. De bijbelse gebeurtenis kan licht werpen op het levensthema; het eigen leven kan zoeklicht zijn om de bijbeltekst te verstaan. De groepsleden krijgen hun rol ingesproken door de protagonist, en kunnen binnen het ingesproken referentiekader improviseren. De protagonist bewaakt wel de grenzen van deze inbreng. Na de actiefase vertellen de andere groepsleden wat er door dit bibliodrama is aangeraakt uit hun eigen leven. Daarna wordt de tekst gelezen. Opvallende zaken worden besproken.

De internationale, Europese en wereldwijde bibliodrama-netwerken laten deze werkwijzen >

in volle vrijheid naast elkaar bestaan. Vele varianten zijn bovendien waar te nemen. De variëteit wordt onderling gerespecteerd.

Gemeenschappelijke kenmerken

Interessant genoeg zijn vertegenwoordigers van de diverse richtingen het op veel punten met elkaar eens. Het gaat dan om kenmerken die vrijwel alle bibliodrama-varianten gemeen hebben en die hogelijk gewaardeerd worden. Hier zijn er een paar.

Groep

Bibliodrama is erbij gebaat dat de deelnemers met graagte deelnemen en een hoog energie-niveau hebben. Ook is verbondenheid van de groep met het thema een belangrijke stimulans.

Inspiratie

Louter herhalen of naspelen brengt geen betekenisverruiming. Betekenisverruiming ontstaat door het oprekken van traditionele grenzen, het kijken achter de tekst, het zoeken naar wat niet uitgesproken of opgeschreven is, dimensies

toevoegen. Ruimte bieden aan spontaniteit en creativiteit verhoogt de inspirerende kracht van bibliodrama.

Actie-driehoek

De individuele speler, de groep en de tekst versterken elkaar. Aan alle drie ontspringt creativiteit, wordt kracht ontleend en geschiedt verrijking. De verstrengeling van de drie wordt ook weer losgekoppeld: de spelers leggen hun rol in aanwezigheid van de groep af en worden weer geheel zichzelf. De tekst kan opnieuw gelezen worden. De groep wordt afgesloten. De bibliodramaleider functioneert hierbij als procesbegeleider. Deze bezit deskundigheid binnen deze actie-driehoek: in Schriftuur, persoonlijke begeleiding en groepsdynamieken.

De praktijkberichten bezien

We bezien onder de kopjes ‘groep’, ‘inspiratie’ en ‘actie-driehoek’ de drie praktijkberichten ‘Bibliodrama in context’, steeds achtereenvolgens de schoolsituatie, de KPV-groep en de protestantse gemeente.

Groep		
1. Schoolsituatie De docent weet dat zij ‘verleidings’-strategieën moet gebruiken om de leerlingen betrokken te krijgen. De schoolcontext heeft altijd een ‘moeten’ in zich. Je moet meedoen. Je moet doen wat de docent	aanbiedt. Zo ook bij bibliodrama: de docent kiest het doel: ‘geloofs- en symbooltaal leren verstaan’, ‘kijken en luisteren zonder oordeel, dit om te ontdekken wat geloven kan betekenen’. De docent wijst de rollen aan, waaruit de leerlingen kun-	nen kiezen. De ‘verleiding’ heeft succes: de leerlingen bouwen het toneel op, stappen in de rollen en geven deze vorm vanuit hun eigen leven. Graag deelnemen en verbondenheid met de thematiek zijn niet honderd procent haalbaar.

2. KPV-groep De KPV-leider constateert een zekere spanning in de groep: ‘we doen het om geloofscommunicatie te bevorderen’, ‘drama roept het verborgene wakker’. Het kan je brengen bij dingen die je eerst niet zag, besepte	of beleefde: oud verdriet, regieverlies, vreugde, begrip voor anderen. De geconstateerde spanning hoeft geen tegenzin te zijn. In KPV-groepen is een kwetsbare openhartigheid basis voor ontwikkeling. Bibliodrama doet daar nog eens een	extra beroep op. Dat de supervisor opmerkingen als tegengeluiden duidt, is opmerkelijk, zeker gezien het hoge energieniveau tijdens de actie en het gemak waarmee de groep zich lijkt te vinden in de niet zelf gekozen thematiek.
3. Protestantse gemeente De deelnemers komen zelf, hebben ervoor gekozen. De groep bestaat al. Men komt vrijwillig en graag:	de groep heeft aanwas. De samenstelling van de groep is aanvankelijk een punt van aandacht: zijn de verwachtingen af te stemmen	en verenigbaar? De thematiek van het bibliodrama wordt hier bepaald door de tekst voor de preek. Dat accepteert iedereen.

Inspiratie		
1. Schoolsituatie Leslokalen zijn niet erg sfeer scheppend. Vijftig lesminuten zijn ook nog eens beperkend. Aan de leerlingen wordt in de eerste plaats in de drama-actie een beleving gebo-	den, waarop de docent niet zal doorvragen. De rollen worden met verve gespeeld, met veel vrijheid. Er zijn ook gesprekjes op louter inhoudsniveau. Over de persoonlijke beleving wordt helaas niet	openlijk gecommuniceerd. Een schriftelijke opdracht faciliteert overigens wel enige doorwerking. Alleen de docent neemt kennis van de rijkdom daarvan.
2. KPV-groep Op naar een niet-alledaagse ruimte: bibliodrama is bijzonder. Bovendien is er ruim tijd voor actie en verwerking. Het doel is om ‘het verborgene wakker te roepen’ (betekenisverruim-	ming!). Dat lukt. De eerste interactie tussen de engel en Zacharias overvalt iedereen. De scène is zo bepalend, dat er geen nieuwe volgt. De supervisor voorziet dat het uitgesprokene in de actie veel onuitge-	sproken betekenissen zal oproepen en zo het begrip en de werking van de tekst zal vergroten. Uitvoerige uitwisseling zal hiertoe bijdragen.

3. Protestantse gemeente Er wordt voor gekozen om één ontmoeting op diverse wijzen gestalte te geven. De opwarming van de rollendragers in een eigen supportgroepje garandeert een variëteit aan belevingselementen. Als	het de tekst niet overbodig maakt, mag alles worden ingevuld. Tamar en Juda krijgen in diverse scènes over dezelfde ontmoeting zeer verschillende gezichten. De groepsleden worden in de uitwisseling aan hun eigen levenssituaties	herinnerd en vertellen erover. Dit verhaal kan voor anderen een nieuwe boodschap betekenen, opgeroepen dus door de actie rondom de tekst. Dat is de creatieve werking van bibliodrama.
Actie-driehoek		
1. Schoolsituatie Voor bibliodrama, waarin individuele deelnemers, de groep en de tekst elkaar kunnen versterken, is de bereidwilligheid tot openheid en uitwisseling van ervaringen een must. Deze rust op haar beurt op een	betrouwbare toezegging van confidentialiteit over hetgeen men meemaakt. In een klas-context is de docent in veel gevallen de enige garantie voor veiligheid. Daardoor echter is de bibliodramatische actieradius beperkt. Het	zijn een aantal uitgelezen werkvormen die kans maken in een schoolsituatie. Zij eindigen meestal in een groeps gesprek, over een thema, leidend tot meer kennis of inzicht.
2. KPV-groep Er gaat een enorme kracht uit van de verrassende interactie tussen twee deelnemers in hun rollen. Die interactie zet de gehele groep op	scherp. De groep is klaar voor nieuwe gezichtspunten, discussie, twijfel, ergernis, en andere zaken. De supervisor gaat mee met die golf. Zij stopt wel	de actie, maar niet de flow! Het kringgesprek brengt nieuwe impulsen, voor het groepsproces, het verstaan van de tekst en de beleving van de deelnemers.
3. Protestantse gemeente De rollen worden voorbereid in een groepje rondom de rollenspelers. Toch is het de actie, het spel zelf, dat de echte betekenis oproept.	Het gaat altijd anders dan voorbereid is, en dat is de eigen kracht, creatieve werking van bibliodrama. In de slotronde geeft de bibliodramaleider de kans	om ervaringen in de rol, ervaringen uit het eigen leven en de 'stem' van de tekst naast elkaar te zetten.

Vrijmoedige gedachten bij elk van de situaties

1. Schoolsituatie

Kan bibliodrama zonder belevingscommunicatie? De lestijd is daartoe te kort.

De docent schreef: ‘het gaat om korte werkvormen’. Dat klonk veelbelovend: werkvormen die een uitgangspunt vormen voor een gesprek in de klas. Wij zouden het bibliodramatische *warming ups* noemen ten behoeve van een uitwisseling van meningen, gedachten, ervaringen.

Dat zou heel goed raken aan de geformuleerde doelstelling van de docent: anders leren kijken en luisteren, ontdekken wat geloven zoal is.

Het verslag van het sluitingsritueel van de godsdienstlessen op de middelbare school getuigt overigens van een bijzondere docent! Een belevenis!

2. KPV-groep

De start verdient hier niet de schoonheidsprijs. Een echte *warming up* van de groep ontbreekt. Stoelen klaarzetten kun je nauwelijks zo noemen. De leider begint gewoon te lezen. Gelukkig doet iedereen mee.

De spelactie begint zonder een regieaanwijzing. Er komt een overval van een deelnemer, in principe op de gehele groep. Eigenlijk werkte die ene actie als een *warming up*. Het is jammer dat dit niet uitkomt bij verdere bibliodramatische spelactie.

Het resulteert echter wel in een gesprek, in geloofscommunicatie. Dat was haar doel.

3. Protestantse gemeente

Het aankleden van de diverse personen (inrollen) in een klein groepje blijkt krachtig te werken. De begeleider besluit om maar één scène te doen, met een realistische blik op de klok. Het overkomt hem helaas dat hij vergeet de spelers te ontrollen.

Het zou praktisch zijn om bij de uitwisseling (nagesprek) in te voeren, dat elke persoon direct na het vertellen over de beleving in de rol, in de groep zou zeggen: ‘Nu ben ik niet meer Juda/Tamar, maar ... (eigen naam)’.

Je omissie schriftelijk goed maken is klasse!

De bibliodramaleider zegt iets over het vertrouwen dat hij krijgt. Hij stelt zijn optreden daarvan afhankelijk. Het is natuurlijk prima daar dankbaar voor te zijn, maar vertrouwen heb je doorgaans verdiend. Het vertrouwen hangt samen met de kwaliteit van de begeleider: Schriftuurlijk deskundig, goede vormgever, bekwaam persoonlijk begeleider, een empathische interviewer, oog voor de stillen in de groep, het groepsproces begeleiden, en de tijd bewaken, zodat iedereen ‘geland’ naar huis kan.

Conclusie

Gelijk een briljant schittert bibliodrama.

De schepper in de mens bewerkt het! <

Jan (drs. J.) Lap en Marjorie (drs. M.) Lap-Streur zijn oprichters van LapStreur social engineering, een centrum voor psychodrama, coaching en supervisie, organisatietrainingen en therapie. Zij hebben de vorm van bibliodrama op basis van psychodrama in Nederland ontwikkeld en vorm gegeven. Zij verzorgen ook opleidingen op hun werkgebied. info@lapstreur.nl; www.lapstreur.nl

Ieder mens dorst naar een bron

Bij wijze van beeldmeditatie hebben wij een dialoog opgezet bij het beeld 'Conversation piece' van Juan Muñoz. We maakten er een bibliodrama van. Eerst kozen we associatief een bijbelverhaal waarin een man in gesprek is met een vrouw. Dat werd Johannes 4, 1-26. René nam de rol van de Jezusfiguur op zich, Corja die van de Samaritaanse vrouw. We lazen de tekst, leefden ons in onze rol in en via e-mail gingen wij met elkaar in gesprek. De Jezusfiguur: 'Ik ben de mens van het vele zwerven ...' De Samaritaanse had haar woord al klaar. Het woord van de een riep het andere op.

Jezus zittend bij de put

Ik ben de mens van het vele zwerven, een gezondene, maar soms wordt het mij te veel. Ik ben moe. Ik ben nu bij een bron aangekomen. Het is een bron met een verhaal, het is de bron van Jacob. Mijn leerlingen zijn op zoek naar voedsel. Het is warm, het zesde uur, het heetst van de dag.

Vrouw, aankomend bij de put

Ga ik hier tussen de middag heen om al die kletswijven te ontlopen, zit daar een man. Wat is dat er voor eentje? Pas op, het is een Jood.

Jezus ziet de vrouw aankomen en staat op

Wie komt er nou op dit uur van de dag water putten? En nog alleen ook. Wie zou zij zijn?

Zij: 'Dag meneer, mag ik er even bij?'

Hij: 'Natuurlijk, en mag ik je wat vragen? Als je toch aan het putten bent, mag ik dan ook wat water?'

Zij: 'Dat vraagt u aan mij? Waar ik vandaan kom zijn ze niet zo vriendelijk tegen ons en al helemaal niet tegen mij. Maar als u dorst hebt, water is vrij.'

Hij: 'Mag ik uit uw emmer drinken? Wie dorst heeft, kijkt over grenzen heen. Wat is er dat je mee draagt? En dat je hier alleen naar toe komt?'

Zij: 'Mijn emmer is groot genoeg en mijn hart ook.'

Dat is precies mijn probleem: ik laat te makkelijk over mijn grenzen gaan. Maar een slok water geef ik u graag.'

Hij: 'Ook water stroomt over grenzen. Als de bron maar betrouwbaar is.'

Zij: 'Deze bron is al heel oud en hij geeft zuiver water.'

Hij: 'Kun je zelf zuiver zijn? Dat zou van een diepere bron getuigen.'

Zij: (bloost)

Hij: 'Ik zie dat het je raakt. Volgens mij is zuiverheid ook pijnlijk voor je.'

Zij: (kijkt naar de grond) 'Ja.'

'Conversation piece', Juan Muñoz

Hij: 'Verlang je ernaar, naar een bron van zuiverheid?'

Zij: 'Ik durf niet meer te verlangen. Ja, ik zou wel willen stromen, maar of mij dat nog gegeven is?'

Hij: 'Ieder mens dorst naar een bron. Geloof me: ook in jou kan het stromen.'

Zij: 'Nu weet ik wie u bent: u bent een profeet!'

Wie anders kijkt zo in mijn hart dan God alleen.'

Hij: 'Je zegt het. Ik ben een gezondene van God. Geraakt en geroepen door Zijn Geest. Die Geest stroomt en waait waarheen hij wil. Ook jou brengt hij terug het leven in.'

Speelruimte voor vele leeftijden. Ontmoetingsplek voor levensoriëntaties

Bibliodrama is in oorsprong een bijbels 'spel' dat onder volwassenen gespeeld werd, maar waarvan de betekenisvolle rijkdom voor jongeren en kinderen, in hun persoonlijke doorleefde levensbeschouwelijke groei, snel werd onderkend. De veelheid aan betekenissen, spelenderwijs aan de bijbelverhalen ontsproten, gecombineerd met de diversiteit in ontwikkelingsgroei van kind tot oudere brengt een grote inhoudelijke verscheidenheid bij deelnemers aan het licht. Een diversiteit op het vlak van levensoriëntatie en (meervoudige) identiteitsvorming die de levensbeschouwelijke grenzen overschrijdt. Dit artikel valt in twee delen uiteen. Een eerste deel belicht gelijkenissen en verschillen bij leeftijd en groei als uitdagingen voor bibliodrama. Een tweede deel verkent bijdragen van bibliodrama aan het omgaan met levensbeschouwelijke diversiteit in de samenleving.

VELE LEEFTIJDEN: ONDERSCHIED EN IMPLICATIES

In de loop van de ontwikkeling van het bibliodrama is meer aandacht gekomen voor specifieke leeftijdsgroepen. Er wordt onderscheid gemaakt tussen kinderen, jongeren, volwassenen en ouderen. Wanneer ik deze stelling, die de redactie mij voorlegt, beschouw en de eigen bibliodramapraktijk

overschouw, dan merk ik vooreerst op, dat ik met de bijbelverhalen voor volwassenen, ook met kinderen werk. En dat ik, met specifiek voor kinderen ontworpen werkvormen, ook met jongeren of volwassenen aan de slag ga. De gekozen verhalen en werkvormen en spelwijzen blijken perfect uitwisselbaar. Waar situeren zich dan de verschillen? En wat zijn mogelijk implicaties voor de praktijk?

< 78 people' (complement to 'Trees'), Friedensreich Hundertwasser

Een spel van verbeelding en realiteit

Bibliodrama is een spel dat gespeeld wordt op de grens van verbeelding en realiteit. Er vindt een ontmoeting plaats tussen ‘het verhaal’ gesitueerd in de ruimte van verleden en verbeelding en ‘de persoon van de speler’, gesitueerd in de ruimte van actualiteit en realiteit. De beide ruimten worden tijdens een bijbelspel één geheel, waarbij verbeelding en realiteit, verleden en heden met elkaar in uitwisseling zijn. De kinderpsychiater en speltherapeut Winnicott spreekt van een ‘intermediaire ruimte’. Wanneer een kind een bepaalde scène naspeelt met een pop, dan gebeurt dit in de ruimte van de verbeelding. En tegelijk speelt het kind met elementen uit de realiteit, gebruikmakend van gebeurtenissen, voorvallen, situaties en uitspraken uit de eigen omgeving. Via het fantasiespel met de pop probeert het kind meer vat én zicht te krijgen op wat het zelf meemaakt. Eenzelfde soort uitwisselingsgebeuren tekent zich af in bibliodrama.

Kinderen jonger dan 9 jaar, stappen vrij makkelijk van de ene wereld van de realiteit in de andere wereld van de verbeelding en weer terug.

Ze zijn zich nog niet op alle domeinen van het leven bewust van het onderscheid tussen beide werelden. Ze zijn opgenomen in het spel. Ze vallen er vrijwel mee samen. Ze zien meer de verbindingen dan het onderscheid tussen het verhaalgebeuren en de eigen gespeelde realiteit. Bij kinderen van deze leeftijd is het spel ‘an sich’ belangrijker dan de ‘bewustmakende uitwisseling van ervaringen’ na het spel. Vooral door

het spelen zelf heen, het doorleven van hun rol en het intensifiëren van belevingen en handelingen, werken kinderen spelenderwijs aan hun groei.

Verbindingen maken met de eigen levensrealiteit in ‘bewuste’ verbanden lukt hun nog niet echt. Toch is het van belang ook bij deze kinderen een duidelijk onderscheid te maken tussen spelscène en realiteit en met hen te zoeken naar verbindingen tussen de gespeelde werkelijkheid en de levende omgevende realiteit. Het leren onderscheiden is een belangrijke bijdrage aan de algemene ontwikkeling van kinderen. Begeleiders van kinderen tussen 5 en 9 jaar kunnen de verbindingen tussen verbeelding en realiteit mediëren door speltussenskomsten die nieuwe belevingen en/of nieuwe gedragingen uitlokken.

Waar 5- tot 9-jarigen de wereld van de fantasie zelf spontaan opzoeken, zijn oudere kinderen, jongeren en (wisselend) volwassenen geneigd om deze te ontvluchten. Kinderen vanaf ongeveer 10 jaar beginnen de werkelijkheid van tijd en ruimte als wervelwinden te verkennen. De wereld van verbeelding en fantasie laten ze achter zich, omdat ze merken dat leeftijdsgenoten, jongeren en volwassenen een realistisch, wetenschappelijk-technische benadering van de werkelijkheid voorstaan waarbij verbeelding al gauw bij sprookjes en sinterklaasverhalen terecht komt. De betekenis van verbeeldingskracht (fantasie) in woord en gebaar is in de naoorlogse maatschappij meer en meer uit het leven verbannen.

Werkvormen als bibliodrama die gebruikmaken van verbeelding om de eigen realiteit en betekenisgeving anders onder ogen te zien, wekken onwennigheid op. Jongeren voelen zich onzeker om in een verhalende werkelijkheid te stappen. Het lijkt alsof ze een stap terug zetten in de naviteit van het kinderrijk. Het doet ze twijfelen aan de zinvolheid van het gebeuren. Dat verhoogt de neiging tot ridiculiseren uit angst voor ‘watje’ of ‘softie’ te worden aangezien.

De betekenis van verbeeldingskracht als factor voor verandering en ontwerp van een nieuwe werkelijkheid dient bij deze leeftijdsgroepen

benadrukt te worden. Gewenningsoefeningen enerzijds en duidingen over de eigen virtuele, digitale werelden anderzijds, zijn voorafgaand aan een bibliodrama mogelijk aangewezen. De uitstraling van de begeleider die voldoende vertrouwenwekkend en zeker overkomt, is van groot belang om jongeren over de streep van het ‘spel in de wereld van verbeelding’ heen te helpen.

En toch ... Bij volwassenen ontstaat – bij wijlen – zelfs ‘opluchting’ om – eindelijk – hun eigen fantasie te mogen gebruiken. Ze ervaren bevrijding in de verbeeldingskracht van het bibliodramaspel. Ze kunnen in het spel voor zichzelf nieuwe gedachtegangen, gedragingen en levenshoudingen ontwerpen en dit op een ‘fictief’ terrein uitproberen en/of inoefenen. Soms wensen deelnemers de ‘als wezenlijk beleefde’ spelrealiteit in hun dagelijkse leven meer vorm te geven.

Symbolisch denken en spreken

Het bewust beeldend taalgebruik, de meerdimensionaliteit van taal, is bij kinderen onder circa 9 jaar nog beperkt ontwikkeld. Een bijbelverhaal dat bol staat van beeldspraak kan op deze leeftijd niet gespeeld worden op het meerzinnige taalniveau. De taal zegt nog rechtlijnig wat ze zegt. De betekenissen van beeldspraak, spreekwoorden en poëzie dringen niet bewust door.

Vanaf ongeveer 9 jaar observeren we symbolisch denken en spreken: eerst nog vrij eenduidig, later in haar diversiteit. Eénzelfde verhaal dat bij min-9-jarigen inhoudelijk een ééndimensioneel spelgebeuren levert, zal bij adolescenten een spetterend spel en dialoog van veelzijdige betekenissen opleveren.

Gelijkenis van de parel

Ter illustratie enkele spelcitaten van adolescenten naar aanleiding van de bijbelse ‘gelijkenis van de parel’ uit het evangelie van Mattheüs (13:45-46): ‘Ook gaat het met het koninkrijk der hemelen als met een koopman op zoek naar mooie parels. Toen hij één kostbare parel gevonden had, ging hij alles verkopen wat hij had en kocht haar.’

• ‘Ik ben een tijdlang heel erg op zoek geweest naar wat die ene kostbare parel wel zou kunnen zijn. Ik heb overal gevraagd, maar niemand kon mij een afdoende antwoord geven. Ik ben wel veel mensen tegengekomen die ‘denken’ dat ze die ene parel gevonden heb-

ben, en nog veel meer die denken er veel over te weten.'

- *'Ik geloof niet in die ene echte parel. Er zijn vele verschillende waardevolle parels, maar die 'ene kostbare', daar zet ik een groot vraagteken bij.'*
- *'Ik blijf erbij dat die kleine pareltjes zeker zo belangrijk zijn als de grote. Van sommige van mijn kleinste pareltjes zeggen ze dat het zelfs geen parels zijn, maar toch vind ik dat het juist om deze pareltjes gaat en niet om de grootste.'*

Met elkaar dialogerend over parels, ondersteunen en bevragen de spelers elkaar in hun zoektocht naar de 'eigen' betekenissen. Wat ze daarbij onder 'parel' verstaan, is niet altijd duidelijk voor elkaar. Beeldtaal verheldert en verbergt tegelijk. Sommigen zien in parels voorwerpen die belangrijk zijn omwille van de herinneringswaarde, anderen denken bij parels aan mooie momenten uit hun leven. Soms zijn parels personen die hen zeer nabij zijn zoals ouders, familieleden, naaste bureu. Weer anderen denken aan vriendinnen of aan hun geliefde.

De zoektocht naar parels kan evenzeer de zoektocht naar levenswaarden symboliseren. Zo worden verdraagzaamheid, eerlijkheid (doorschijnende parel), zorg voor de natuur (oppoetsen van de parel), vrede en liefde als grote parels ervaren. Als er over die éne 'kostbare parel' gesproken wordt, dan denkt men aan een mogelijke levenspartner, aan de zin van het eigen leven, aan de zin van 'het' leven, aan God. En wanneer het over de nepparel gaat, handelt het over de frustraties, het zich bekocht voelen, de

ontgoochelingen, de misleidingen, de illusies ... die men in het eigen leven heeft meegemaakt.

'Meerzinnigheid'

Bibliodrama-'ouderen' – ongeveer 50 tot 80 jaar – kunnen doorgaans heel vlot omgaan met bijbelse beeldtaal en symbolische verstaanslagen van een verhaalttekst. Door hun kennis en doorleving van de christelijke godsdienst en opvoeding in een religieus doordrenkte cultuur, spelen ouderen vrijer, associatiever en meer symbolisch met de bijbelwoorden. Te meer omdat meespeelende ouderen veelal de eigen beperkende zienswijzen uit het verleden hebben afgelegd.

Om symbolisch taalgebruik te stimuleren focussen spelbegeleiders op tussenkomsten die gericht zijn op 'meerzinnigheid'. De spelbegeleider vraagt bijvoorbeeld:

'Vertel eens over de ster die je tracht te volgen, wat is het voor een ster?'
'Wat houdt jouw lamp brandend? Meer dan olie alleen?' *'Vertel eens aan je metgezellinnen.'*
'Je zegt dat je op een mesthoop zit, Job. Waar zit je allemaal op?'

In de rol van 'wijze uit het oosten' word je je als speler – vertellend over die ster – bewust van waar je eigenlijk naar op zoek bent. In de rol 'wijze of dwaze maagd' overleg je met anderen over de olie en ... wat je lamp doet branden. In de rol van 'Job' overdenk je waaruit de puinhoop bestaat waarop je zit.

Zoals eerder aangegeven, horen tussenkomsten gericht op 'meerzinnigheid' niet thuis bij kinderen onder 9 jaar. Toch kan bibliodrama

op een andere manier waardevolle groeikansen aanreiken voor het 'meerzinnig' leerproces van jonge kinderen. Door een verruimende vraagstelling verkennen kinderen bijkomende aspecten van de (verhaal)realiteit.

Voorbeeld

'Kijk je vaak naar sterren?'

'Wat voel en denk je dan?'

'Soms denken mensen bij een ster aan iemand, heb je dat ook?'

'Vertel eens.'

Specifieke bibliodramawerkvormen zoals het spelend verkennen van begrippen en werkwoorden, het uitbeeldend doorleven van gevoelens van elkaar, het uitspelen en uitspreken van betekenisgeving en -vinding, zijn gericht op de confrontatie met een veelheid aan standpunten en zienswijzen. Kinderen van elkaars handelingen en elkaars zienswijzen laten proeven en verkennen, stimuleert een meervoudige benadering van de werkelijkheid.

De wereld van gevoelens

Bibliodrama kan niet zonder de taal van de beleving. Tijdens het spelen en bespreken komen gevoelens, gewaarwordingen, herinneringen en denkbeelden aan de orde. De taal 'van' en 'over' menselijke gevoelens krijgt in onze samenleving te beperkte ontwikkelingskansen, hoezeer het oude taboe daar omheen al is opengebroken. Emotioneel taalgebruik leren hanteren is een belangrijk leerproces voor kinderen, meer specifiek voor hun religieuze groei.

Waar jongeren en volwassenen taalkundig redelijk helder belevingen kunnen verwoorden, blijft er op het daadwerkelijk uiten en verwoorden van emoties nog een groot taboe rusten. Wezenlijk voor de ontwikkeling van levensoriëntatie (religie, godsdienst) is het emotionele aspect. Zonder emotie bestaat er geen 'zin'-ervaring, geen 'geraaktheid', geen 'drive', geen geestdrift, geen ...

Ook al blijven emoties in een bijbeltekst vaak onbenoemd, toch treden ze vaak prominent naar voren tijdens het spelen van en reflecteren over een bijbelverhaal. Gevoelens vragen om een taal, om die uit te spreken, en een taal ook om die reflexief bespreekbaar te maken. Begeleiders van bibliodrama reiken woorden aan die de beleefde emotionele werkelijkheid tijdens een spel helpen te verwoorden en overdenken.

Voorbeeld

'Hoe ervaar je de situatie?'

'Voel je kwaadheid, teleurstelling, machteloosheid of eerder miskennen ...?'

'Vertel eens ...?'

Vanuit zijn/haar invoelen van de speler, reikt de begeleider meerdere gevoelswoorden aan en kiest de speler het emotiewoord dat bij hem past. Jongeren en ouderen dienen telkens weer 'uitgenodigd' te worden om hun vooroordelen, geremdheid of taboe met betrekking tot het emotionele op te geven en die beleefde binnenkant naar elkaar toe te veruitwendigen.

Kinderen moeten de taal van de emoties nog leren. Bij hen begint dat met het traditionele viertal: blij, bang, boos, verdrietig, en groeit snel ➤

uit met woorden die daarop nuances en schakeringen aanreiken. Spelvormen waarbij kinderen zich telkens kort inleven in de mogelijke gevoelens van bijbelfiguren in verhalen en deze naar elkaar toe uit spelen, zijn sterk stimulerend voor hun ontwikkeling. Bij jonge kinderen en kinderen met allochtone roots die de taal nog onvoldoende machtig zijn, kunnen bijkomend ook ‘woordkaarten’ van emoties, met passende gezichtsuitdrukkingen, een helpend middel in het spel zijn. Zo groeien kinderen spelenderwijs in taal, en leren ze greep krijgen op de werkelijkheid.

Omdat bibliodrama de nadruk legt op bewustwording, overwegingen, reflectie, oriëntatie, actualisering ... en dus, ondanks het spelelement, toch vrij verbaal van aard is, dient een begeleider te overdenken op welke wijze hij de emotionele processen gaat begeleiden en welke hulplijnen voor de spelers worden aangeboden. De specifieke opleidingen hanteren daartoe eigen werkvormen en spelwijzen. Bijvoorbeeld de techniek van het ‘dubbelen’ waarbij een medespeler of begeleider als helper een reeks belevingen (waaronder emoties) als mogelijkheid voor de speler influistert of als vraag opwerpt.

Een goed geleid bibliodrama biedt daarnaast een veilige speelruimte waarbij emoties een gewaardeerde plaats krijgen. En zorgt tevens voor een heldere leiding, waardoor een speler de macht over zijn emoties niet kwijtraakt of weer terugvindt.

Onderscheiden inhoudelijke spelthema's

Omdat (bijbel)verhalen zoveel betekenislijnen in zich dragen, is het vaak zinvol om doelgericht in te zoomen op verhaalthema's die meer representatief zijn voor de ene of andere leeftijds- of doelgroep. Zo kun je in het bijbelverhaal van Noach inspielen op diverse thema's zoals: 'uitsluiting' (welk dier wordt gered, mag mee met de ark en welk dier niet); hoe omgaan met het 'kwaad in de wereld' (grote kuis houden, schoon schip maken); het spel richten op de evolutie van het 'godsbeeld', (de straffende god versus een verbindende godheid). De levenservaring (geloofservaring) kan het thema of de diepgang bepalen en dus aansluiten bij de levensvragen van een bepaalde doelgroep. Wat hoegenaamd niet wil zeggen dat jonge kinderen bijvoorbeeld het 'godthema' niet zinvol in hun spel kunnen ter sprake brengen.

Toch leert de jarenlange ervaring dat diverse leeftijdsgroepen hun inhoudelijke eigenheid hebben. Zo komen bij jonge kinderen de rolgedragingen en het verkennend, handelend optreden sterk aan het licht, en zijn jongeren meer gericht op hun eigen persoonsbeleving en op de 'persoonlijke' emotionele levenservaring. Bij de groep adolescenten komt de eigen aard van hun identiteit voor het voetlicht in oppositie met die van anderen en de maatschappij. Bij jongvolwassenen is de gerichtheid (zoektocht) op levensoriëntatie en perspectief sterker aanwezig, zoals het voorbeeld van de 'gelijkenis van de parel' aantoont. Bij volwassenen onder de 40 zie je de waarden en normen waarvoor ze staan in hun

spelen benadrukt worden. Bij de veertigers en vijftigers staat vaak het overdenken van de eigen concrete levenskeuzes en het bevragen daarvan onder de aandacht. Ze durven, in de sterke confrontatie tussen bijbelse roeping die in het verhaal opklinkt en hun concrete leefpatroon, de eigen levensrealiteit 'compleet' ter discussie stellen. Hun opgebouwd fundament wordt wankel. Ze maken, soms maanden nadien, overwogen levenskeuzes die volledig breken met hun vroeger bestaan. Ouderen zie je vaak een (levens)balans opmaken in de uitwerking van hun rollenspel. Ze overpeinzen in het licht van de 'uiteindelijke zin' hun eigen levenszin en handelen. Ze weten zich voor God staan.

Actief rekening houden met deze thematische gevoeligheden, werkt sterk oriënterend en levensondersteunend voor de diverse doelgroepen. De spelers putten er vertrouwen, moed en kracht uit om hun leven verder vorm te geven.

Besluitend

De uitgangspunten, doelen, werkvormen en werkwijzen van bibliodrama zijn bij de diverse leeftijdsgroepen – volgens het Vlaamse opleidingsconcept – globaal genomen dezelfde. De ervaringsgerichte aanpak focust op de levenssituatie en de beleving ervan door de individuele deelnemer in interactie met de deelnemersgroep. Daardoor is elk spel uniek.

Bij volwassenen en ouderen is doorgaans een diepgaander levenswijsheid aanwezig. Toch zijn de verschillen niet fundamenteel of specifiek eigen aan een leeftijdsgroep. Sommige verwonderende levensvragen van kinderen peilen

zoveel verder dan volwassenen ze nog durven stellen. En aan de andere zijde: de spelaankleding van de speelsce ne of de personages werkt niet alleen bij kinderen de inleving in de hand, ook ouderen kunnen heel speels en creatief met improvisatiematerialen uit de hoek komen.

Ook 'binnen' de doelgroepen is er vaak groot onderscheid en diversiteit waar te nemen.

Sommige verwonderende levensvragen van kinderen peilen zoveel verder dan volwassenen ze nog durven stellen

Waar de groep kinderen op bepaalde terreinen meer een zekere algemeenheid van kenmer-

ken vertoont, bijvoorbeeld in symbooltaal, beeldingskracht, emotionele, sociale, morele ontwikkeling, zijn de jongvolwassen tot oudere speelgroepen eerder gekenmerkt door verscheidenheid, diversiteit op deze terreinen. Heel wat volwassenen hebben hun symbooltaal, emotionele beleving, morele ontwikkeling na hun kindertijd niet veel verder verdiept of zijn daarin door de maatschappij teruggeslagen, in geslotenheid en conformisme bijvoorbeeld.

Openstaan voor wat zich aandient in het spel van de deelnemers, met diverse ontwikkelingsniveaus rekening houden, soepel en creatief inspelen en tevens voorbereid te zijn op mogelijke verwarring, misverstanden en conflictgebieden die naar boven komen ... het zijn vaardigheden die een bibliodramabegeleider zich stapsgewijze eigen maakt in het ondersteunen van het proces van levensoriëntatie van welke groep spelers ook. ➤

BIBLIODRAMA EN INTER-LEVENSBESCHOUWELIJKE COMMUNICATIE

Na de aanslagen in Parijs (Charlie Hebdo) en de terreurdreigingen in heel Europa klinken overal weer stemmen op voor meer wederzijds begrip van levensbeschouwingen onder elkaar. Sommigen willen daartoe de religies uit het straatbeeld en uit de scholen zien verdwijnen, anderen houden een pleidooi voor meer ‘inzicht’ in elkaars levensovertuigingen, sommige religieuze leiders en voorgangers opteren voor het behoud van de ‘eigen’ godsdienst als waarborg voor meer waarden en normen in de samenleving, hier en daar een zeldzaam pleidooi voor een open inter-levensbeschouwelijke dialoog, van een directie met tientallen nationaliteiten, culturen en levensbeschouwingen als een broeikast van spanningen in hun school. Kan ‘bibliodrama’ een eigen bijdrage leveren aan de inter-levensbeschouwelijke communicatie in de huidige multiculturele samenleving?

Als genodigden aan de maaltijd

Bij wijze van voorbeeld en aanloop, geven we een gesprek weer tussen 11-12-jarige moslims, christenen en niet-gelovigen. Het gespeelde bibliodramaverhaal is ‘De genodigden aan de maaltijd’, een gelijkenis uit het evangelie van Lucas. Tijdens de uitwisseling – na het spel – geeft de begeleider aan, dat het gespeelde verhaal een parabel is – verteld door Jezus – over het Rijk Gods.

De begeleider opent de uitwisseling met de volgende vragen:

‘Welke vergelijkingen kun je maken tussen het Rijk Gods en wat we gespeeld hebben?’

Welke betekenissen zie je?

Wie zijn de verhaalfiguren?

In een mum van tijd verzamelen de kinderen een veelheid aan vergelijkingen en betekenissen.

De begeleider focust:

‘Wie zei ook weer dat de heer in het verhaal God was?’

Kinderen:

‘Ik, ik ik, ikke ik!’

Begeleider:

‘Wat doet je dan aan God denken?’

Kinderen:

‘Straks zei iemand: dat feest lijkt op de hemel, en God is toch in de hemel, hij is daar de baas, dus hij is de heer!’

‘Voor mij is de heer zo lief voor de arme mensen, dan moet hij een beetje toch God zijn, of Jezus kan ook.’

‘Maar God gaat niet eerst die vrienden vragen, God weet toch dat die niet gaan komen naar zijn feest, God weet alles.’

‘Mijn mama zegt: dat God nog veel moet leren. Ik denk dat God aan ’t leren is wie de echte vrienden zijn.’ (inzichten van eigen thuissituatie worden binnengebracht en toegepast)

‘Ik denk van niet, ik denk dat Allah alles weet, maar hij doet soms de mensen proeven (bedoeld is: op de proef stellen), zoals die vrienden, die denken dat ze vrienden van Allah zijn.’ (getuigt van een bepaalde godsopvatting)

‘Naar het feest komen is belangrijk, bij ons thuis ook, ’t is een feest van Allah.’
(moslim maakt verbinding tussen spel en thuiservaring en religieuze feesten)

‘Ik dacht dat het over God ging en niet over Allah.’ (niet-moslim redeneert in of-of-denken)

‘Allah is God, manneke, in ’t Arabisch.’
(moslim verbindt Allah met God)

‘Maar zij geloven toch anders, hoe kan dat als God Allah is?’ (niet-moslim opent zich naar een andere zienswijze dan of-of)

‘Mijn mama zegt: ‘jij gaat naar die school, want het is ook een school van God Allah’, dus wat wij hier leren over God is ook over Allah.’
(moslim verbindt Allah met God via referentie naar de thuissituatie)

De begeleider zegt:

‘Kunnen we eens terugkijken naar het verhaal en ons bijbelspel en aan elkaar vertellen waarom we denken dat het over God gaat én over Allah?’

De kinderen spelen hier op in:

‘Omdat ik genodigd ben aan zijn feest en ik ben een arme. Iemand anders zou mij niet uitnodigen.’

‘Jawel, Poverello (zorgcentrum voor kansarmen) doet dat ook.’

‘Ja maar dat zijn mensen die geloven in God.’
‘Ik vind die heer maar niks, alleen die naar zijn feest willen komen zijn goed en al die

anderen zijn slecht of wat!’

‘Ja, God laat zijn vrienden stikken, ik dacht dat God vriend was.’

‘Tegen mij was hij nog vriend toen ik zei dat ik nog graag wou komen.’

‘Mijn mama zegt dat God nog veel moet leren!’

Co-constructie van (meervoudige) levensbeschouwelijke identiteit

Deze gespreksfragmenten van kinderen van diverse levensbeschouwelijke gezindheden laten zien dat bibliodrama een bijdrage kan leveren tot de ontwikkeling van een wederzijdse onderlinge inter-levensbeschouwelijke communicatie enerzijds en van een eigen ‘levensbeschouwelijke identiteit’ anderzijds. Vroeger ging men er vanuit dat levensbeschouwelijke ontwikkeling het best gebeurde door een éénduidige introductie in één levensbeschouwing. Zeker kinderen zouden beter een gedegen religieus socialisatieproces doorlopen, vooraleer ze bekwaam werden geacht om deel te nemen aan een inter-religieuze dialoog. Vandaag wordt duidelijk dat levensbeschouwelijke identiteit niet enkel wordt bepaald door de inhoud die in de geloofsopvoeding doorgegeven worden. Levensbeschouwelijke identiteit is eerder ‘een product van mede auteurschap van het individu, het wordt gevormd in de co-constructie van een eigen dynamische en in beweging zijnde identiteit’. Die dynamische identiteit is in onze multiculturele samenleving in feite voor de meeste mensen een ‘meervoudige’ identiteit. Deze co-constructie moet tegelijk gezien worden in een permanente ‘communicatie’ (veel breder dan het begrip dialoog) en gerichtheid op de meerstemmige

‘ander’ en de meerstemmige gemeenschap(pen) en beïnvloedingssferen. Ook de ‘kinderen’ van vandaag zijn in toenemende mate in staat om afwisselend, verschillende en zelfs contrasterende, religieuze posities in te nemen en kunnen zich verhouden tot verschillende religieuze opvattingen, wat kan uitgroeien tot een communicatieve en meervoudige identiteit. Vandaag bouwt een levensbeschouwelijke persoonlijke identiteit zich op in open communicatie met andere levensoriëntaties.

Levensbeschouwelijke tradities dragen beeldmateriaal, verhalen en ervaring mee om dit proces van identiteitsvorming en levensoriëntering te stimuleren en te voeden.

Oude symbolen helpen de mens, ook vandaag nog, zichzelf in zijn hier en nu situatie te overstijgen en plaatsen hem in een perspectief van on-eindigheid waarnaar ze verwijzen. Toch is er meer nodig. Bibliodrama levert o.i. een uitgesproken en betekenisvolle bijdrage door haar specifieke aanpak: ervaringsbetrokken, levensnabij, en persoonlijk; beeldend en metaforisch. Het hanteert daarbij een hedendaagse, creatieve, ludieke, experimenterende beeldtaal die door de kritiek is heengegaan en die oude beelden actualiseert en eigen ervaringen in nieuwe taal omzet. Deze benadering stelt de speler in staat om de eigen biografische verhalen in co-constructie en samenspel verder vorm te geven.

Levensbeschouwelijke verscheidenheid in het spel

Bibliodrama creëert voor mensen van velerlei levensbeschouwelijke gezindheden een ont-

moetingsruimte. Het vraagt om een open en hermeneutische benadering van de bijbeltekst en een aanpak waarbij persoonlijke betekenisgeving plaats vindt in het ‘open’ inter-levensbeschouwelijke communicatiegebeuren van een groep. De werkwijze van bibliodrama toepassen op meerdere soorten levensbeschouwelijke teksten daagt iedere deelnemer in diversiteit uit om waarden, opties en inspiraties te verkennen en uit te wisselen en om de eigen persoonlijke verworteling in de eigen levensbeschouwelijke traditie en die van anderen te onderzoeken, te verrijken ... of deze nu joods, christelijk, isla-

mitisch, humanistisch, marxistisch, hindoeïstisch of boeddhistisch van aard zijn.

Voor mensen van niet-religieuze levensoriëntaties is het verrassend om ‘zelf’ sporen van zin en wijsheid – die aansluiten bij hun ‘eigen’ niet-godsdienstige levensvisie – in de Bijbel te kunnen ontdekken. Zo vertelde een niet-gelovige vrouw, welke via een bezoek aan haar vriendin was meegekomen naar een bibliodrama-speelavond: ‘Ik dacht bij aanvang: zie mij hier nu meespelen in dat vreemde bijbelspel van katholieken waar ik zo argwanend, eigenlijk misprijzend naar kijk ... Maar ik moet zeggen dat ik doorheen het spelen en de contacten met anderen, betekenissen heb ontdekt die me wezenlijk raken en die mij echt aan het denken zetten over aspecten van mijn eigen levensvisie. En niet alleen nadenken, het voelt nu sterk en warm aan.’ Een andere vrouw vertelt: ‘Ik heb dit boek lang zo stom, belerend en pure fantasie gevonden; nu, al spelend, dringt het tot me door hoe puur menselijk het is, hoe open je het

kan beleven, ik wil echt nog veel meer met de Bijbel spelen, ik wist niet dat je de verhalen ook kon voelen.’

Velen ervaren het als een ‘verademing’ om de diverse mogelijke sporen van zin en wijsheid ‘zelf’ te mogen ontdekken. Ze vinden in de bijbelteksten brokstukken van betekenis, waarden, houdingen en handelingen die aansluiten bij eigen levensaspecten. Verhalen waar God in voorkomt – en dat zijn er nogal wat – kunnen door niet(-christelijk)-gelovigen, beleefd worden als een confrontatie. ‘Ik geloof niet echt in God, toch niet als persoon, maar toen ik in het spel iemand de rol van God zag spelen, kwam ik toch onder de indruk. Ik voelde een soort aanwezigheid die mij deed denken aan de afwezigheid van God bij mij. Dat gaf een eigenaardig gevoel, een spanning waar ik nog niet uit ben.’ Wanneer iemand, als gelovige, de rol van God speelt met een tegenspeler die het bestaan van God ontkent, kan dit verhelderend werken naar de beide visies op het godsbestaan en verstaan.

Besluitend

Door zijn consequent inductief en open communicatief karakter biedt deze methode van bibliodrama een vrije inter-levensbeschouwelijke communicatieruimte aan. Zelfs al beleefd en begeleidt men het vanuit een bepaald christelijk geloofsverhaal en haar geschriften (de Bijbel) en wordt het begeleid door christelijk geïnspireerde mensen, kan dit ook voor andersgelovigen een werkplaats voor ‘eigen’ identiteitsvorming betekenen en een verdieping van de eigen levensbeschouwing. In deze zin bouwt bibliodrama actief mee aan een open levensbeschouwelijke communicatie in inter-

levensbeschouwelijk perspectief, binnen de multiculturele realiteit van de maatschappij.

Bibliodrama schept speelruimte om te leren van elkaar, niet alleen in gedachten en in woorden, maar ook in de belevingen, verlangens, inspiraties, oriëntaties en handelingen. Niet alleen in het spel maar doorlopend ook in de actuele realiteit leidt dit minimaal tot een dieper doorleefd wederzijds begrip, een groter respect en openheid op de rijkdom van andere levensinspiraties en creëert mogelijk een ‘warm’ gevoel van wederzijdse verrijking en verbondenheid. <

Literatuur

- Agten, J. (1996). Bibliodrama en parabels. In: *Catechetische Informatie*. Mechelen.
- Agten, J. (2005). Religiodrama. De wonderbaarlijke perenboom: Een verkenning van een Tibetaans-boeddhistisch verhaal via diverse werkvormen. In: *Catechetische Service* jrg. 34, nr. 1, 1-9. Brugge: Die Keure.
- Agten, J., Herrebosch, E., Verduyn, K., Vervoort, L. (2007). *Bibliodrama begeleiden. Wegwijzers voor de praktijk*. Antwerpen: Garant.
- Agten, J. (2008). Bibliodrama, een bijdrage aan levensbeschouwelijke identiteitsconstructie en levensoriëntatie van kinderen vandaag. In: Hermans, C., & Van der Zee, T. (red.) *Religieuze verhalen ter sprake in de klas en op school*. (IKO-reeks). Budel.
- Agten J. (2015). *Bibliodrama spelenderwijs met kinderen*. Averbode (i.v.).

Jean (dr. J.) Agten is procesbegeleider en nascholer voor identiteit en zingeving, bibliodrama, inter-levensbeschouwelijke communicatie, creatieve godsdienstdidactiek.
jeanagten@telenet.be

Een nieuwe versie van jezelf uitproberen op een bijbels podium

De werking van spel en verhaal in bibliodrama

Met bibliodrama kwam ik in aanraking via een collega-docent aan de hogeschool waar ik vijftien jaar geleden werkzaam was bij de opleiding Sociaal Pedagogische Hulpverlening. Zijn vak was drama, het mijne ethiek. Zijn suggestie was dat ‘al dat gepraat over dilemma’s’ studenten niet echt verder hielp. Morele dilemma’s hebben een dramatische structuur, dus moet je er op speelse wijze mee aan de slag. Ik vermoed dat de scepsis van mijn gezicht te scheppen viel. Maar hij liet zich niet uit het veld slaan en stelde me voor mee te draaien in zijn bibliodramagroep. Ik ben op zijn uitnodiging ingegaan.

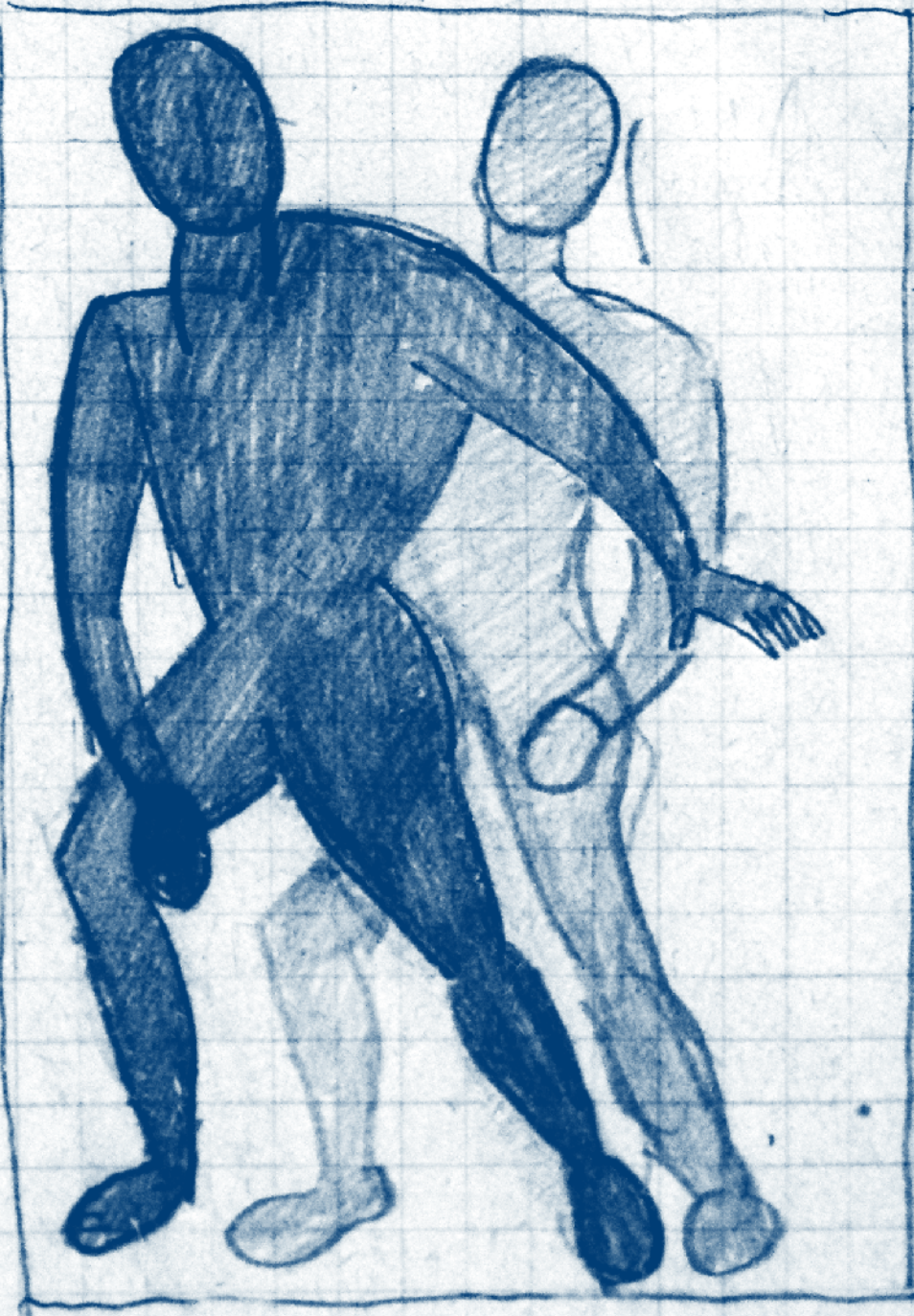
Het Geheim

Enkele van de bijeenkomsten zal ik niet licht vergeten. Niet dat ik het hele verhaal nog kan reproduceren, maar wel de momenten van dramatische verdichting, de momenten waarop iemand een inzicht kreeg, de momenten waarop ‘er iets gebeurde’ en we ‘in contact kwamen met het Geheim’. Wie zich enigszins verdiept heeft in bibliodrama weet dat ik me nu bedien van het jargon van de bibliodramadeskun-

digen (zie bijv. Andriessen, Derksen et al. 1995; Agten, Herrebosch et al. 2007). Het is kennelijk zoeken naar woorden als je wilt omschrijven wat er nu precies gebeurt tijdens bibliodrama.

In dit artikel wil ik met behulp van enkele theoretische noties over spel en narrativiteit een poging doen om wat meer inzicht te geven in de werkzame processen. Dat doe ik niet om bibliodrama te ontmythologiseren of ‘het geheim’ ervan weg te verklaren. Mijn doel is bij te dragen aan de erkenning van bibliodrama als een verantwoorde vorm van betrokken Bijbel lezen. ▷

< Schetsboek, Kazimir Malevitsj

Een herinnering

In een van de sessies bibliodrama speelden we het verhaal van de verlamde man die door vier van zijn vrienden via een gat in het dak voor de voeten van Jezus werd neergelaten (Lukas 5:17-26). Een van de deelnemers koos voor de rol van vriend. In de loop van het spel – de verlamde man was nog niet neergelaten – ontspan zich een dialoog tussen de vrienden. De betreffende speler maakte op tamelijk heftige wijze duidelijk dat hij er veel moeite mee had om de verlamde man door het dak te laten zakken. De willekeur stond hem tegen: ‘Waarom hij wel en zoveel andere mensen niet?’ Hij was het type dat graag praktische hulp bood aan mensen, maar zoeken naar genezing bij iemand die ‘hier en daar, slechts af en toe’ een mens geneest, dat stond hem bijna fysiek tegen.

Na enige tijd legde de begeleider het spel stil en vroeg aan de man of hij misschien een andere rol wilde innemen. De man vroeg aan degene die de verlamde vriend speelde of zij van rol konden wisselen. Dat was geen probleem. In mum van tijd daalde de man af en kwam in liggende positie voor Jezus terecht. Ik weet nog hoe ongemakkelijk ik me voelde: ‘Dit wordt een pittig gesprek tussen de verlamde en de Heer.’ Dat gebeurde niet. Het bleef lang stil. Beiden keken elkaar aan. Beiden raakte ontroerd. De verlamde man huilde. De vrouw die de rol van Jezus speelde, vroeg ten slotte: ‘Wat wil je dat ik voor je doe?’ Na enig aarzelen zei de verlamde man: ‘Niets eigenlijk. Ik zou het liefst heel lang hier zo blijven liggen.’

Hoe het verder ging weet ik niet meer, maar ik weet wel dat het grote indruk op me maakte. Om eerlijk te zijn, de man raakte een thema aan

dat mijzelf niet onbekend voorkomt, gezegend als ik ben met een forse dosis verantwoordelijkheidsgevoel. Veel later ontmoette ik deze man weer, in een totaal andere context. We spraken over deze gebeurtenis. Hij vertelde me wat het voor hem had betekend. Niet dat hij helemaal veranderd was, maar hij had zicht gekregen op de weg die hij moest gaan om gelukkig te worden. Zo zei hij dat.

Hoe het werkt: de gangbare hypothese

In de inleiding van dit *Handelingen*-nummer zijn drie verschillende stromingen van bibliodrama onderscheiden. In dit artikel oriënteer ik me vooral op de benadering van Andriessen, Derksen en Nolet. Volgens Andriessen en collega's is bibliodrama een vorm van geloofscommunicatie in het licht van de Schrifttekst, met jezelf, met de andere deelnemers én met de Ander.

Door het spelen van het bijbelverhaal ontstaat er een interactie tussen de levensverhalen van de deelnemers en de verhalen uit de Bijbel. Door zich in te leven in de personages, door te spelen, door tijdens het spel de dialoog met andere personages aan te gaan, door te verstillen en te vertellen, ontstaan nieuwe geloofsbetekeningen die de deelnemers, onder begeleiding van een ‘pastor’, op hun eigen geloofsverhaal kunnen betrekken. Op die manier levert bibliodrama een bijdrage aan de levensbeschouwelijke of spirituele ontwikkeling van de deelnemers. ‘Het geloofsverhaal ligt vol mogelijke betekenis vóór ons. Maar welke betekenis het in ons en in ons leven heeft, kan pas duidelijk worden wanneer wij binnen dit verhaal op een eigen manier in beweging komen’ (Andriessen et al. 1995).

Ieder mens heeft een uniek levensverhaal,

dat zich kenmerkt door een script. Het script is het geheel van patronen, regelmatigheden en eigenaardigheden die telkens terugkeren in de verhalen die een persoon over zichzelf, anderen en de wereld om hem heen vertelt. Een script wordt ook wel een cognitief schema genoemd, het stuurt de interpretatie van alles wat we meemaken. Dit script is gevormd door levenservaring, rolmodellen en de cultuur waarin we zijn opgegroeid. Het script helpt ons, het biedt houvast en veiligheid. Zonder interpretatieschema's kunnen we ons niet oriënteren.

De scripts beperken ons echter ook. Soms voldoen de scripts niet meer, of hebben ze eigenlijk nooit goed gewerkt waardoor we iedere keer in dezelfde problemen belanden of in stereotiepe conflicten verzeilen. Ook kan ons script ons belemmeren om groei door te maken, omdat we met onze scripts boosheid, angst of pijn hebben weten te kanaliseren en te beheersen, terwijl we ergens wel weten dat we deze emoties onder ogen moeten komen om een volgende stap te zetten in ons leven.

Het loslaten van een veilig script, hoe belemmerend het ook mag zijn, is eng, soms doodeng. Onze identiteit is immers zo verweven met ons script, dat we voor ons gevoel onszelf, of althans delen daarvan moeten herzien. Die vrees om te veranderen kan optreden bij thema's als werk, hobby's, vriendschap, liefde maar misschien wel het meest bij het geloof, omdat ons geloof het dichtste ligt bij onze ziel.

Dat is wat Andriessen en collega's bedoelen met de ‘mogelijke betekenissen vóór ons’: de toekomst biedt mogelijkheden om ons verleden te herzien en op een andere, hopelijk betere, manier betekenis te geven aan wat we doen en

wat ons overkomt. Om die stap te zetten, zullen we die mogelijkheden moeten verkennen. Het spelen van een bijbelverhaal biedt de ruimte om onze geloofscripts te verkennen en om daarin te veranderen. De essentie van de verandering is de ontmoeting met het Geheim, die in de spelende beweging van de deelnemer kan plaatsvinden, met het accent op ‘kan’. Het is een mogelijkheid, die besloten ligt in de toekomst (Andriessen, et al. 1995).

Dit is in het kort hoe de pleitbezorgers van bibliodrama hun werkwijze weergeven en verklaren. Voor zover ik kan overzien is er geen empirisch effectonderzoek naar bibliodrama gedaan. Dus moet ik mij beperken tot deze theoretische benadering.

Spel en verhaal

Met behulp van theoretische noties over spel en verhaal wil ik proberen de ontmoeting met het Geheim meer inzichtelijk te maken. Bibliodrama maakt gebruik van spel en verhaal. Spelen en vertellen zijn aan elkaar verwant. De betekenis van een verhaal is te begrijpen met behulp van de regels van het taalspel. En we kunnen een spel ‘lezen’ om de betekenis ervan op te sporen. We kunnen een verhaal uitspelen en we kunnen een spel navertellen.

Er is echter een belangrijk verschil tussen ons levensverhaal en de spellen die wij spelen. Met ons levensverhaal situeren we ons *in de tijd*. We vertellen over wat we gedaan hebben, wat ons overkomen is, wie voor ons belangrijk waren en zijn en hoe we onze levensgebeurtenissen waarderen. Deze zelfpresentatie is niet vrijblijvend: we vragen daarmee om erkenning, we verantwoorden ons ermee, we zoeken naar zin

en samenhang en proberen nieuwe gebeurtenissen en relaties in ons verhaal in te vlechten. Het vertellen van ons levensverhaal is een activiteit waarmee we onszelf als persoon op een verantwoorde wijze positioneren *in de geschiedenis*.

Het spel daarentegen is in zekere zin tijdloos en vrijblijvend. Met het spel creëren we een tijdsvacuüm dat ontstijgt aan de directe eisen die het leven ons stelt. Het spel verhoudt zich echter wel tot het ‘echte’ leven, omdat onze scripts ook in ons spel actief zijn, iets dat we, al spelend, ergens ook weten. Dat geldt voor animatiespellen, gezelschapsspellen, sport, maar in verhoogde mate voor verbeeldende spellen, zoals toneel en bibliodrama. Ook in het spel zijn we zelf in het geding, maar we *doen alsof* dat niet zo is. Dat noem ik het ‘kiekeboe-karakter’ van spel: door een rol aan te nemen zijn we er wel en zijn we er tegelijkertijd ook niet.

Spel

Psychologen als John Dewey, Lev Vygotsky en Jean Piaget stellen dat het verbeeldende spel kinderen in staat stelt om de eigen impulsen in een goede verhouding te brengen tot de omgeving die ze (nog) niet helemaal begrijpen. Door te spelen betreden kinderen een ‘tussenwereld’, die de spanning tussen de eisen van de externe wereld en de interne impulsen hanteerbaar maken (Van der Aalsvoort 2011). Dewey, Vygotsky en Piaget lijken te suggereren dat spelen een voorbijgaande aangelegenheid is; eenmaal volwassenen geworden heeft een mens dat niet meer nodig.

De psychoanalyticus Donald Winnicott (1957; 1971) meent daarentegen dat volwassenen altijd behoefte houden aan ‘spel’. Volgens hem gebrui-

ken zeer jonge kinderen een zogenaamd ‘*transitional object*’ om de frustratie over minder direct beschikbaar zijn van de moeder te hanteren. Een knuffel of een doekje representeren de veiligheid die de moeder biedt (subjectieve ervaring) met de objectieve buitenwereld, waar de knuffel deel van uitmaakt. Hierdoor ontstaat een nieuwe ruimte die niet geheel objectief is noch volledig subjectief. Winnicott beschouwt dit als een speelruimte of een oefenruimte waarin het kind experimenteert met betekenis, ook wel ‘*transitional space*’ genoemd. Overigens wordt dit begrip door Winnicott zelf niet gebruikt. Hij hanteert termen als ‘*the third area*’, ‘*a potential space*’ en ‘*the location of cultural experience*’ (Winnicott, 1971).

De ‘*transitional space*’ is een ruimte waarin tegenstellingen naast elkaar kunnen bestaan en waar niet-weten kan worden getolereerd en aanzet tot een creatieve betekenisgeving aan de buitenwereld, zodat het vreemde en onbekende opgenomen kan worden in een symbolische betekenisstructuur. Ook als het ‘*transitional object*’ niet langer nodig is, omdat het gevoel van veiligheid voldoende geïnternaliseerd is, blijft er volgens Winnicott sprake van zo’n tijdloze ruimte die geschikt is om te spelen met betekenissen, te fantaseren en te dromen. Het is een tussenruimte waarin in de spanning tussen de eisen van de buitenwereld en de innerlijke belevingswereld creatieve oplossingen tot stand kunnen komen, een speelruimte voor betekenis en zin (vgl. ook Jongsma-Tieleman 1996; Zock 1997). Volgens Winnicott is spel dus niet voorbehouden aan kinderen en blijft spelen van waarde om spanningen tussen de innerlijke belevingswereld en de eisen van de buitenwereld

te verkennen en om, in een veilige context, naar creatieve oplossingen te zoeken om die spanningen hanteerbaar te maken.

Dat het spel in de ‘*transitional space*’ een bepaalde mate van veiligheid kent, hangt samen met het ‘kiekeboe-karakter’ ervan. Door fantaseren, dromen, rollen en spelen verbeelden we ons hoe we ons *zouden* kunnen gedragen en wie we *zouden* kunnen zijn. In feite proberen we een versie van onszelf uit, waarnaar we nieuwsgierig zijn, waarnaar we verlangen of die ons intrigeert. We zijn het niet echt – we dromen, fantaseren en spelen ‘maar wat’ – en tegelijkertijd zijn we het wel,

want wij zijn het die met onze scripts deze nieuwe werkelijkheden betreden en verkennen. Het is spel en dat maakt het vrijblijvend en veilig. Tegelijk is het óns spel, wat maakt dat de vrijblijvendheid omgeven is door urgentie: wat we uitproberen spruit voort uit (onderdrukte) behoeftes, verlangens en hoop. Het kan werkelijkheid worden. Een ernstig spel, noemen ze dat in het jargon van het bibliodrama.

De man die zijn rol van helpende vriend inruilde voor die van zijn verlamde vriend, nam een belangrijk besluit. Aanvankelijk koos hij de veilige rol, een die paste bij zijn gebruikelijke schema. De rol van de doener, de helper, de maker wellicht. Tijdens het spelen ervaart hij een drang, een verlangen, een impuls om een rol te kiezen die hem aantrekt, misschien wel op een griezelige manier. Kennelijk is de setting veilig genoeg om deze versie van zijn zelf uit te proberen. Dat het niet een vrijblijvend spel is,

blijkt als hij naar boven kijkt, in het gelaat van Jezus. Er gebeurt van alles met hem, moeilijk om precies te zeggen wat, misschien beseft hij het zelf niet eens. Later zei hij me dat hij mede door dit spelen, zicht kreeg op de weg die hij moest gaan. Een ernstig spel.

Verhaal

Bibliodrama is een narratief gebeuren. Er is sprake van een bijbelverhaal en van de levensverhalen van de deelnemers die zich op een bepaalde manier tot elkaar verhouden. Om zicht te krijgen op de wijze waarop bibliodrama

een bijdrage levert aan de levensoriëntatie van mensen moeten we eerst helder hebben hoe de levensoriëntatie samenhangt met het levensverhaal. Ik maak hiervoor gebruik van het denken van Charles Taylor en Paul Ricoeur.

Volgens Taylor is de mens een ‘*self-interpreting animal*’, hij leeft bij de gratie van de interpretatie van het eigen zelf, de ander en de wereld waarin we leven (Taylor 1985). Door onszelf, de ander en de wereld te interpreteren geven we samenhang en richting in ons leven. De vorm bij uitstek om dat te doen, is met behulp van verhalen. Dat hangt samen met het feit dat wij mensen ‘geworpen zijn *in de tijd*’, om een term van Heidegger te gebruiken. Ons bestaan is getekend door de tijd, die onverbidde-lijk voortgaat. Om een eenheid te houden tussen wat gebeurd is, wat gebeurt en wat we hopen en vrezen, nemen we onze toevlucht tot het verhaal. Het verhaal is immers bij uitstek geschikt om gebeurtenissen uit verleden met heden en toekomst met elkaar te verbinden. In ►

het verhaal leggen we verbanden tussen oorzaak en gevolg en brengen we onderscheid aan tussen belangrijke en minder belangrijke gebeurtenissen.

Ons zelfverhaal en onze levensoriëntatie zijn nauw met elkaar verbonden. Wij interpreteren onszelf, de ander en de wereld met behulp van een referentiekader. In het referentiekader liggen onze sterke overtuigingen besloten over goed en kwaad, over het 'goede leven'. Onze levensbeschouwelijke oriëntaties als 'grote verhalen' vormen de kaders of paradigma's waarbinnen zinvolle verbanden tussen gebeurtenissen en handelingen gelegd kunnen worden. Je zou deze kaders 'religieus' kunnen noemen, omdat ze de mogelijkheid bieden om zinvolle verbanden te leggen tussen ons leven en ons geloof. Zonder deze verbindende kaders zouden we niet tot identiteitsvorming in staat zijn. Onze levensoriëntatie kiezen we niet, maar zij wordt gevormd door wat we meemaken en ervaren, en door de manier waarop we leren om onze ervaringen te interpreteren. Taylor (1989) wijst erop dat onze interpretatieschema's niet altijd voldoen om datgene wat er gebeurt op een adequate manier te interpreteren. Ingrijpende gebeurtenissen bijvoorbeeld kunnen ons verstaansevenwicht zodanig verstoren, dat we op zoek moeten naar nieuwe kaders.

Ricoeur werkt in *Soi-même comme un autre* (1992) de fragiele aard van onze narratieve identiteit verder uit. Ook Ricoeur meent dat mensen met behulp van verhalen betekenis aan hun leven geven of ontvangen. Maar zij beschikken niet over hun identiteit, zij hebben geen levensverhaal en *zijn* ook geen verhaal. Het 'ik' (*ipse*) verhoudt zich tot het 'zelf' (*idem*), een

verhouding die gekenmerkt wordt door een dialectische spanning tussen een identiteit hebben én ervan beroofd kunnen worden, tussen zorgeloosheid over mijn identiteit én bezorgdheid erom, tussen herinneren én vergeten. De identiteit van een mens ligt niet vast, maar moet telkens opnieuw hernomen worden. Nieuwe ervaringen vragen het 'ik' telkens om een nieuw antwoord over het 'zelf'.

Ricoeur vergelijkt de wijze waarop een mens zichzelf interpreteert met de manier waarop wij teksten interpreteren. Wij verhouden ons tot onze identiteit zoals tot een tekst. Hoewel we zelf 'de tekst van ons verhaal' zijn, vallen we er niet mee samen. Wij kunnen onszelf als een vreemde voorkomen, het 'ik' kan vervreemd raken van het 'zelf'. Om onze ervaring in de tijd als een betekenisvolle ervaring te begrijpen, moeten wij de prenarratieve structuur van onze waarneming (*prefiguratie*) onder woorden brengen in een verhaal (*configuratie*). Daarbij maken we, volgens Ricoeur, gebruik van een plot ('*mise en intrigue*') dat we ontleen aan het verhaalrepertoire uit onze cultuur, zoals godsdienstige verhalen, culturele mythen, films of literaire romans. De dialectiek tussen '*ipse*' en '*idem*' vindt, met andere woorden, plaats in dialoog met symbolische netwerken van betekenisgeving, die aangereikt worden in de tradities die onze cultuur dragen.

Als we, al vertellend – of al spelend – met behulp van aangereikt verhaalrepertoire een nieuwe versie van ons zelf uitproberen, veruitwendigen we onze identiteit. We leggen onszelf uit en ontdekken een potentiële versie van onze identiteit. Zo verstaat het ik (*ipse*) zichzelf (*idem*) als een verhaal waarmee hij mogelijk

verder kan (*refiguratie*). Het proces van prefiguratie, configuratie en refiguratie moet telkens opnieuw doorlopen worden, omdat het bereikte evenwicht voortdurend verstoord wordt door onverwachte, onthutsende en vreemde gebeurtenissen (Ricoeur 1992). Dat verklaart ook dat onze narratieve identiteit gekenmerkt is en blijft door tegenstrijdigheden, fragmenten, ontwikkeling, voorlopigheid en openheid naar de toekomst (Ganzevoort 1998). Zij houdt een kwetsbaar evenwicht.

Met deze narratieve inzichten kunnen we wellicht beter begrijpen wat er gebeurt tijdens bibliodrama. In de keuze voor een rol kiest het 'ik' ervoor (bewust of onbewust) om met behulp van het bijbelse repertoire (dikwijls vermengd met andere culturele verhaalpatronen) een nieuwe versie van het 'zelf' uit te proberen.

De ontmoeting van het 'ik' met zijn 'zelf' in een nieuwe, soms onverwachte en ongedachte rol, kan ingrijpend zijn. Soms ontstaat er een match, waarbij het 'ik' een verhaalvorm ontdekt, die zozeer aansluit bij zijn nood, verlangen en hoop, dat het bevrijdend uitwerkt. Soms zal het echter niet meer dan een herhaling van het bestaande script opleveren. Soms ook zal de confrontatie zoveel angst oproepen, dat het (althans op dat moment) niet mogelijk blijkt het andere zelf als eigen te omarmen. Overigens blijkt uit mijn onderzoek naar het maken van levensboeken in de zorg voor ouderen, dat het maanden kan duren voor veranderingen in het plot of het script zichtbaar zijn. Het omarmen heeft kennelijk tijd nodig (Tromp 2011).

De deelnemer aan het bibliodrama, die als verlamde man tegen Jezus zei: 'Doe maar niets, ik zou het liefst heel lang hier zo blijven liggen' heeft misschien iets dergelijks ervaren. Misschien zag hij in de rol van de verlamde man een mogelijke versie van hemzelf, die hij graag wilde verkennen, om zichzelf in een andere versie uit te proberen. Het heeft kennelijk bij hem zo gewerkt dat hij, door zichzelf te ontmoeten als liggend en verlamd, een plot voor zijn zelfverhaal kon omarmen dat meer getekend is door ontvangen en niets doen, dan door geven en regelen.

Samenvatting

Bibliodrama werkt doordat het de deelnemers een podium biedt waar zij, spelend en verbeeldend, in een '*transitional space*' een andere versie van hun zelf kunnen uitproberen, door een rol te kiezen die het bijbelverhaal hun aanreikt.

Door in een veilige opstelling te experimenteren met een ander plot (of script), kunnen zij hun

dominante script (voor even) loslaten en ontmoeten zij in de spelende verbeelding een nieuwe versie die zij, al naar gelang het past bij hun verlangen of hoop, kunnen omarmen als een ander zelf. Door met bijbelverhalen te werken, ligt het voor de hand dat het vernieuwde zelfverstaan direct appelleert aan het eigen geloofsverstaan of het eigen geloofsverhaal. Het thema en de verhaalstructuur nodigen daartoe uit.

Terug naar het Geheim

Bovenstaande theoretische noties maken het noodzakelijk afstand te nemen van een formu-

lering als: ‘de begeleiders betrekken op sensitieve wijze de symbooltaal van bijbelverhalen op existentiële verhalen van deelnemers’ (www.centrumvoorbibliodrama.nl). Dat is naar mijn smaak te instrumenteel. De begeleiders zetten ‘slechts’ het podium klaar; het zijn de deelnemers die het experimentele werk verrichten, met anderen en ‘de eigen ander’.

Er is echter nog een andere kwestie die deze uitspraak lastig maakt. Dat betreft de symbooltaal van bijbelverhalen en de existentiële verhalen van deelnemers. In het voorgaande stel ik dat de setting van de bijbelverhalen een belangrijke reden is dat deelnemers hun zelfverstaan relateren aan hun geloofsverstaan. Ik sluit daarmee niet uit dat bijvoorbeeld ook het werken met sprookjes een effect op het eigen geloofsverstaan zou kunnen hebben. Andersom zou ook kunnen, namelijk dat het werken met bijbelverhalen door deelnemers juist niet op hun geloofsverstaan wordt betrokken. Op een dieper niveau speelt hier de vraag wat we precies bedoelen met woorden als ‘geloofsverstaan’, ‘geloofsverhaal’ of existentieel verhaal.

Een van de zaken die me aanvankelijk teleurstelde in mijn, eerder vermelde, onderzoek naar de levensverhalen van ouderen, was dat de existentiële of geloofsdimensie bijna in geen enkel verhaal expliciet aan de orde kwam. We hadden de ouderen maar één vraag gesteld: ‘Wilt u het verhaal van uw leven vertellen?’ Daar kwamen mooie verhalen uit, maar de verwijzingen naar godsdienst, filosofie, theologie of existentiële kwesties waren uiterst zeldzaam. ‘Daar gaat het theologisch gehalte van mijn studie’, dacht ik,

‘ik had er toch expliciet naar moeten vragen.’

Intussen denk ik daar anders over. Ik denk dat narratieve theologie zich bezig zou moeten houden met de basisstructuren van de verhalen die mensen vertellen of leven, waarin soms wel, vaak ook niet, expliciete godsdienstige taal en symbolen voorkomen. Maar op een dieper niveau kunnen, mijns inziens, wel degelijk patronen oplichten die een conformiteit en verwantschap laten zien met het verhaal van God met Israël, zijn zoon Jezus Christus, zoals dat in de christelijke gemeenschappen verteld, geleefd

en beleden wordt. Het zou vervolgens een kleine stap zijn om dergelijke patronen op te vatten als ‘christomorfe’, als tekenen van het krachtenveld van Gods Geest die het menselijk verlangen en de hoop levend houdt (vgl. Van der Kooi 2006, 106).

Overall waar mensen antwoord geven op de contingentie van het bestaan, begeven zij zich in een religieuze praktijk die, juist omdat het gaat om contingentie, niet anders dan narratief van karakter kan zijn. Omdat met deze stelling het religieuze te weinig gedifferentieerd is, zouden we een meer christomorfe toespitsing kunnen maken. Met Henning Luther (1992) zouden we kunnen zeggen dat het autobiografische werk in bibliodrama als religieus gekenmerkt kan worden, zolang de deelnemer op zoek is naar zichzelf en niet blijft steken in zelfrechtvaardiging; zolang de deelnemer niet op zelfbevestiging uit is, maar de tegenspraak en de breuken in het verhaal toe kan laten; en zolang de deelnemer zich niet uitlevert aan het oordeel van anderen, noch aan zijn eigen zelfgenoegzaamheid, maar

blijft staan in de spanning tussen zichzelf en de (eigen) ander.

Maar we kunnen nog een stapje verder gaan. De speler in het bibliodrama zoekt naar een zelf waarmee hij zich voor zichzelf kan verantwoorden. Deze wonderlijke dialectiek ontspringt volgens Ricoeur (1992, 355) aan het geweten van de mens. Vanuit gelovig perspectief kan ik dat, met de pleitbezorgers van bibliodrama, niet anders zien dan de stem van God, die ons tot onze bestemming roept. Een geheim dat me doet denken aan het gebed van Augustinus (Liedboek, 1351):

Op de plaats waar ik was,
wanneer zocht ik U daar?
En U stond gewoon vóór me!
Maar ik was ook van mezelf weggelopen
en kon mezelf niet meer vinden,
laat staan U! <

Literatuur

- Aalsvoort, G.M. van der (Ed.) (2011). *Van spelen tot serious gaming. Spel en spelen in de pedagogische beroepspraktijk*. Leuven: Acco.
- Agten, J., Herrebosch, E., et al. (2007). *Bibliodrama begeleiden. Wegwijzers voor de praktijk*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Andriessen, H., Derksen, N. (1985). *Bibliodrama en pastoraat*. Den Haag: Voorhoeve.
- Andriessen, H., Derksen, N., et al. (1995). *Is hij nu in ons midden of niet? Ervaringen met bibliodrama*. Kampen: Kok.
- Andriessen, H., Nolet, M. et al. (Eds.) (1995). *Bibliodrama. Stem en tegenstem*. Warnsveld: Opleiding voor bibliodrama en spiritualiteit.
- Ganzevoort, R.R. (1998). *De praxis als verhaal. Inleiding op een narratief perspectief*. Kampen: Kok, 7-27.
- Jongsma-Tieleman, P.E. (1996). *Godsdienst als speel-*

ruimte voor verbeelding. Een godsdienstpsychologische studie. Kampen: Kok.

Kooi, A. van der (2006). *De ziel van het christelijk geloof. Theologische invallen bij de praktijk van het geloven*. Kampen: Kok.

Lap, J. (1983). Bibliodrama. Inspelen op Gods tegenspel. *Tijdschrift voor Praktische Theologie* 10, 163-172.

Luther, H. (1992). *Religion und Alltag. Bausteine zu einer praktischen Theologie des Subjekts*. Stuttgart: Radius.

Ricoeur, P. (1992). *Oneself as another*. Chicago: University of Chicago Press.

Taylor, C. (1985). *Philosophical papers. Volume 1: Human agency and language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Taylor, C. (1989). *Sources of the self. The making of the modern identity*. Harvard University Press.

Tromp, T. (2011). *Het verleden als uitdaging. Een onderzoek naar de effecten van life review op de constructie van zin in de levensverhalen van ouderen in verzorgingshuizen*. Zoetermeer: Boekencentrum Academic.

Winnicott, D.W. (1957). *The child and the outside world*. London: Tavistock.

Winnicott, D.W. (1971). *Playing and reality*. London: Tavistock.

Zock, H. (1997). Religie als transitioneel fenomeen. Het belang van D.W. Winnicott voor de godsdienstpsychologie. *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 51(1), 31-48.

Thijs (dr. T.) Tromp is directeur van Reliëf, christelijke vereniging van zorgaanbieders. Hij promoveerde in 2011 aan de Protestantse Theologische Universiteit op een studie naar het verband tussen levensverhalen en zingeving bij ouderen.
ttromp@relief.nl

Juist in het doen is het woord nabij

In ieder verhaal worden waarden gerealiseerd door het woord; in bibliodrama worden diezelfde waarden werkelijk door het gebaar. De vertelling gebeurt in een nieuwe setting opnieuw, het woord komt weer tot leven. En met het woord het heil dat het verkondigt. Met behulp van een semiotisch instrumentarium wil ik de logica van dit proces beschrijven, om zo het bibliodrama een eigen plaats te geven ten opzichte van het theater, het (exegetisch) onderzoek en het oorspronkelijke gebeuren.

Het herinnerde voorval

Onder het eten spraken we over iets dat zo'n tien jaar geleden gebeurd is in de Beekse Bergen. Onze zoon van (toen) vier viel in het water. Ik was er meteen achteraan gesprongen om hem eruit te halen. Toen we drijfnat op de kant stonden, en ik zei: 'Kom, we gaan naar de auto', zei onze oudste dat we nog friet zouden eten. Ik was boos geworden, en we zijn toen drijfnat en zonder friet naar huis gegaan.

Zo op papier is het misschien niet zo'n interessant verhaal. Maar de kinderen herinneren het zich nog levendig, en ik ook. Het tafelgesprek was een soort gezamenlijke reconstructie van het gebeuren vanuit de verschillende herinneringen. In de reconstructie ging het er niet

om zo precies mogelijk te beschrijven wat er gebeurd was; het was eerder een samenvoeging van verschillende herinneringen om het gebeuren opnieuw te beleven, zonder echt nat of boos of verdrietig te worden. Zo kon er alsnog om gelachen worden; om het gebeuren en vooral om onszelf.

Terwijl de kinderen allang weer bezig zijn met hun eigen dingen blijf ik hangen bij het tafelgesprek, en wat daarin nu eigenlijk gebeurde. Laat ik beginnen met te verzekeren dat dit gesprek werkelijk gebeurd is, nu deze avond, ongeveer drie uur geleden. En ook het voorval waarover het gesprek ging is echt gebeurd. Toch zijn er vier gestalten van werkelijkheid in dit tafelgesprek te onderscheiden, en met behulp van de logica kunnen wij ze zelfs heel precies onderscheiden. Ten eerste is er het gebeuren, zo'n tien jaar geleden in de speeltuin van de Beekse Bergen. Ten tweede zijn er de verhalen die wij

< 'Jezus lopend over water / Petrus zinkend' (detail), pentekening, Rembrandt

erover vertellen, waarheidsgetrouw en toch vol vergissingen. Ten derde is er de wederzijdse controle: 'Nee, zo was het niet ...', om te onderscheiden wat werkelijk gebeurd was en wat er wegge laten of bij verzonnen wordt. En ten slotte is er de gezamenlijke herbeleving van het gebeuren, deze avond, hier in dit huis. Alle vier gestalten zijn op hun eigen manier werkelijk en bevatten de waarheid op een eigen manier. En hoewel ze elkaar bestrijden hebben ze elkaar nodig om het gebeuren weer tot leven te wekken. Dit proces vormt zelfs een logische route, beginnend bij het oorspronkelijke gebeuren en eindigend bij de hernieuwde beleving ervan. Daartussen zitten de verhalen en het kritisch onderzoek. Ik kom daar straks uitgebreid op terug.

Ik wil eerst ingaan op de vraag waarom deze herbeleving ons eigenlijk zo belangrijk toescheen. Waarom gaan wij ineens gezamenlijk oude ervaringen ophalen? Is het dat de mens om te kunnen overleven cultuur nodig heeft, en dat cultuur gebouwd wordt op gedeelde herinneringen? Of heeft het gezin zo'n gedeeld ervaringsrepertoire nodig? Dat zal vast wel, maar ik kan mij niet herinneren zo'n berekende en ingewikkelde afweging te hebben gemaakt. Het gesprek had geen doel. Ik denk eerder dat wij allen in het herinnerde voorval iets herkennen dat schitterde. Wij wilden dat bovenhalen, omdat het ons waardevol toescheen. Het is alsof er in die herinnering iets was dat zich wilde meedelen, iets dat voor ons van waarde is. In het herinnerde en herbeleefde gebeuren, en in de verhalen en het gezamenlijke onderzoek, zat iets constants, iets van blijvende waarde, dat zich in het gesprek meedeelde.

Toch klinkt 'iets dat zich meedeelde' te filo-

sofisch, te abstract voor het gesprek, dat juist heel direct, concreet en persoonlijk was. Aan die directheid wordt meer recht gedaan als je erkent dat achter de mededeling van iets altijd een persoon schuilgaat, een iemand die zich meedeelt. In ons gesprek was die persoon meerstemmig, de leden van ons gezin. Wij herkennen de waarde, dat waardevolle iets, omdat het (van) onszelf was. En wij haalden die waarde waar ons gezin zich in herkent gezamenlijk naar boven, niet alleen in het herinnerde voorval, maar ook in de verhalen en in het onderzoek. Ieder vertelde het eigen verhaal en bekritiseerde dat van de ander op zijn eigen manier. Juist dat eigene deelden wij mee, en deelden wij: het meerstemmige zelf van het gezin. Wij haalden het naar boven, ongeremd en enthousiast, omdat het ons goed en mooi toescheen. Het hele gebeuren, vanaf het herinnerde voorval tot en met gezellige tafelgesprek, was mededeling van het zelf, dat waardevol, mooi en goed is.

Ki tob, 'ja, goed!' (Genesis 1)

Het tafelgesprek is een soort spel waarin het gezin zichzelf meedeelt, en die mededeling is dat het goed is. Maar dat is niet letterlijk zo gezegd. Het zou zelfs een domper op de gezelligheid geweest zijn als ik midden in het gesprek gezegd had: 'Hoe mooi is het dat wij onszelf meedelen!' Ik kan mij de reactie van mijn gezin levendig voorstellen. Het is juist eigen aan het spel dat de mededeling niet uitgesproken wordt maar gedaan, niet gevat maar opgeroepen. Het gesprek is een conversatie, je draait er met z'n allen omheen. Maar je draait ook zelf om. Je draait om omdat je herkend en genoemd wordt, en je draait naar degene die je bij de naam noemt.

In het tafelgesprek waren de namen zelfs niet nodig: de gebaren, de stemklanken, de gelaatsuitdrukkingen en de nabijheid voldeden in deze gedeelde zelfmededeling.

De filosoof Walter Benjamin noemt zelfmededeling het wezen van de taal of het spreken (Benjamin 1992, 30-49). In het spreken deelt de mens zichzelf mee. Maar er bestaat ook een sprakeloze zelfmededeling, bijvoorbeeld van alle andere schepselen of van de mens die geen woorden kan vinden voor wat hij wil zeggen. Benjamin baseert zijn taalfilosofie op de eerste drie hoofdstukken van Genesis. In de eerste twee hoofdstukken is het spreken een noemen. Als de mens de dieren en de vrouw een naam geeft, doet hij dat als antwoord op het luisteren naar de (sprakeloze) zelfmededeling van de ander. Zo is de taal een zelfmededeling die gestalte heeft gekregen in woorden. Maar die woorden, waarmee wij de dingen benoemen, zijn na het eten van de verboden vrucht plotseling veranderd in oordeelstaal. Het verschil tussen een mededeling in een oordeel is gelijk aan het verschil tussen nabijheid en afstand. Als een schilder zijn schilderij gaat beoordelen doet hij een paar passen terug. Door afstand te nemen, er een beetje buiten te gaan staan, kan hij de dingen scherper onderscheiden. Het bijbelverhaal nodigt uit om het ene aspect van het spreken te zegenen, het andere te vervloeken. Maar de schilder maakt ons duidelijk dat beide aspecten van het spreken goed zijn: soms is het nodig afstand te nemen om daarna beter nabij te zijn.

In het spreken van God zijn het noemen en het beoordelen verenigd in zijn alomtegenwoordigheid: Hij is altijd nabij. Als God zijn

schepselen benoemt komen ze tevoorschijn: Hij zegt 'licht' en er is licht; om vervolgens het schepsel aan te zien en te zeggen: 'ja, goed'. In beide mededelingen is God aanwezig bij het schepsel. Dat Hij in het woord zichzelf meedeelt kun je herkennen in de zelfmededeling van het licht aan God. Het licht is namelijk goed, en goed is alleen God. God herkent en waardeert in het schepsel het goede dat alleen Hij is. Schepper en schepsel delen die ene waarde. Het oordeel (of de waardering) 'goed' wordt niet uitgesproken in afwezigheid van het schepsel, zoals mensen voortdurend doen als zij over anderen of over wat dan ook ouwehoeren, maar is een nieuwe zelfmededeling: 'ja, jij bent goed'. Zo uitgesproken zijn ook alle andere oordelen goed. Het is ook goed als wij als gezin tegen elkaar zeggen: 'jij was klein', 'nat', 'boos', want in al deze dingen ben jij mooi en goed.

Zoals de schilder nu eens afstand neemt om het werk te beoordelen en dan weer naar het doek toe gaat om zich te geven, zo verloopt ook de conversatie. En zoals de conversatie verloopt zo verloopt alle communicatie. De zelfmededeling zoals wij die in het tafelgesprek meemaken is een spel van naar binnen en naar buiten bewegen. En wat gedeeld wordt is – behalve tienduizend oordelen – die ene waarde, dat het goed is.

Het hoe en waarom van een analysemodel

Zoals gezegd zijn de kinderen allang bezig met andere dingen, die hen veel belangrijker toeschijnen, terwijl ik op mijn kamer zit na te denken over een nauwkeurige en waarheidsgetrouwe beschrijving van wat hier gebeurde. ▷

Ik weet dat zo’n beschrijving mogelijk is; met name de Franse semiotiek heeft een uitgebreid instrumentarium ontwikkeld, waarmee we nauwkeurig betekenisprocessen in verhalen kunnen analyseren (Greimas, Courtes 1979; Semanet 1987). Verder heb ik een model ontwikkeld dat logisch onderscheid maakt tussen de vier ‘spelen’ die ik ook in het tafelgesprek herkende, namelijk het historische gebeuren, het verhaal van dat gebeuren, de wetenschappelijke ontmaskering van dat verhaal, en de ontkenning van de ontmaskering in het liturgische gebaar (Speelman 1993). De logica schrijft zelfs een route voor, door de mogelijke operaties tussen deze vier spelen te beschrijven. En hij voorspelt de geboorte van een vernieuwd gebeuren uit het liturgische gebaar. Het doel van deze beschrijving is al deze verschillende spelen recht te doen.

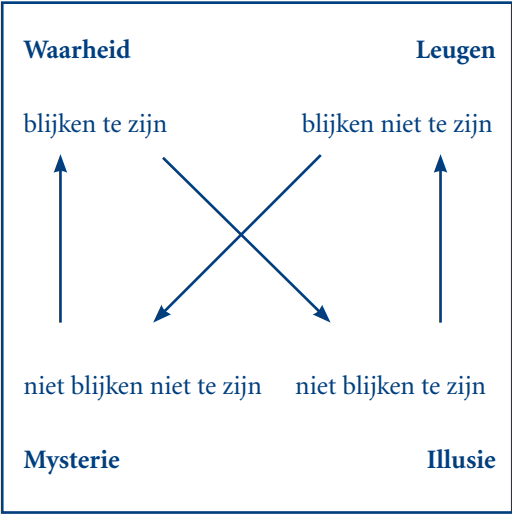
Het gebeuren verlangt van de verhalenverteller dat hij recht doet aan wat er gebeurd is, en bijvoorbeeld niet de zaken verdraait om er zelf beter in naar voren te komen. Maar ook het verhaal verlangt van de onderzoeker dat hij of zij het verhaal recht doet, d.i. leest als een verhaal en niet als een stom en saai verslag van feiten op een rijtje. Iemand die het verhaal van Roodkapje niet kan lezen omdat hij zeker weet dat wolven niet kunnen praten, die snapt niets van de realiteit en de waarheid van verhalen. In een narratief spel van onthulling en verhulling komt in het verhaal op een eigen manier de waarheid aan het licht (vgl. Heidegger 1960). Alleen iemand die goed luisteren kan zal deze waarheid kunnen horen. Voor het onderzoek gelden weer andere regels, en de academie is

er zeer op gespist dat haar wetenschappelijk statuut recht gedaan wordt: de wetenschappelijk geformuleerde waarheid hoeft niet per se interessant of leuk te zijn, maar wel adequaat en consistent, en vooral controleerbaar en betwifelbaar. Uiteindelijk is de wetenschappelijke waarheid echter volstrekt irrelevant zolang zij niet door de mensen beleefd en bevestigd kan worden. Wat moet een student met een genadetheologie, als hij of zij nog nooit iets meegemaakt heeft dat kan worden geduid als genade? Wat heeft hij aan kennis over de zonde, zolang hij nog niet heeft ervaren hoe de blik van het kwaad zijn gemoed verduistert en vervolgens verlichting heeft ervaren? Waarheid is pas werkelijk waar als iemand het persoonlijk, *lijfelijk* bevestigen kan: ‘Het is zo, want ik heb het zelf meegemaakt!’ Dan kan zelfs iets wat in de wetenschappelijke beschrijving onmogelijk is, dat wolven praten en mensen uit de doden opstaan, werkelijk waar blijken te zijn.

Vier spelen, vier transformaties van de werkelijkheid

Het is de taal waarin de mens zich meedeelt, en het is diezelfde taal die scheidingen aanbrengt in de werkelijkheid. De scheidingen zijn structureel, ze volgen de logica van de taal. Daar beginnen we dus. De logica onderscheidt allereerst dat iets *wél* en *niet* kan zijn. Iets kan zijn of niet zijn, en iets kan blijken of niet blijken. Iemand kan bijvoorbeeld sterk zijn en ook sterk blijken, bijvoorbeeld in een gevecht. Maar hij kan ook sterk zijn maar spelen alsof hij zwak is, bijvoorbeeld in het theater: hij is wel sterk, maar laat dat niet blijken. Als hij maar toneel

blijft spelen kan de behoefte ontstaan eens wetenschappelijk te onderzoeken of hij wel sterk is: hij blijkt helemaal niet sterk te zijn, en zijn kracht is gefalsificeerd als zwakte! Ten slotte geeft de logica nog een mogelijkheid: deze man blijkt niet niet sterk te zijn. In zijn zwakte wordt een nieuwe kracht openbaar, die van de gevoeligheid. Ik zet hieronder de vier mogelijkheden in een schema, dat bekend is als het logisch vierkant.

De pijlen in het vierkant geven logische operaties aan, waarbij de schuine pijlen staan voor de ontkenning van de vorige uitspraak, en de verticale pijlen voor de implicatie uit de vorige uitspraak. Als iets bijvoorbeeld niet blijkt niet te zijn, dan volgt daar logisch uit dat het wel blijkt te zijn. Maar de taal en de cultuur maken gebruik van alle vier posities. In de taal kun je bijvoorbeeld zeggen dat iets waar is (als iets blijkt te zijn), onwaar (als iets niet blijkt te

zijn), vals (als iets blijkt niet te zijn) en niet vals (als iets niet blijkt niet te zijn). Onwaar is niet hetzelfde als vals, zoals niet-onwaar iets anders is dan waar.

De logische operaties van het wel en niet zijn, gemodaliseerd door het wel en niet blijken, *produceren* de betekenissen waarheid, illusie, leugen, mysterie. En ze maken ook het onderscheid mogelijk tussen de waarheid van het alledaagse (‘als een koe’), de illusie van het verhaal, de ontmaskering van de wetenschap en het mysterie van de godsdienst. Overigens wordt in de respectievelijke spelen ook steeds gesproken van ‘waarheid’, zodat we hier ook kunnen besluiten dat het om vier vormen van waarheid gaat. Dan zeggen we dat in onze cultuur vier traditionele spelen stoelen op logische operaties, die hen structureel differentiëren en ieder hun eigen waarheid stellen. Liturgie als spel van het mysterie is geen theater, en wetenschap als spel van de ontmaskering levert geen alledaagse waarheden op (men moet soms iets onderzoeken dat allang bekend is).

Deze viervoudige structuur van de werkelijkheid kunnen we uitwerken door een verhaal uit Jezus’ leven te toetsen op de realiteit van het gebeuren. De oude vraag of het evangelieverhaal nu wel of niet echt gebeurd is, blijkt veel genuanceerder gesteld en beantwoord te kunnen worden. Bovendien blijkt het antwoord afhankelijk te zijn van het perspectief waarin de vraag naar de realiteit van het evangelie gesteld wordt. We gaan de vier benaderingen toepassen op het evangelieverhaal van de wandeling over het meer (Marcus 6:45-52; Mattheüs 14:22-33). ➤

Het leven van Jezus kan worden beschouwd als een viervoudige werkelijkheid. Op de eerste positie van het vierkant beginnen we met de aanname dat er in een bepaalde tijd op een bepaalde plek iets gebeurd moet zijn in Jezus' leven. Het is een aanname van een realiteit: iets dat daar destijds echt gebeurd is. Alleen de mensen die daar en destijds getuige waren van het gebeuren, zouden kunnen getuigen dat er werkelijk iets gebeurd is. Het is niet alleen omdat de getuigen dood zijn, dat wij ons moeten verlaten op de sporen die de gebeurtenis heeft achtergelaten: zelfs een direct getuigenis is een spoor, en *niet* gelijk aan de gebeurtenis.

De eerste sporen worden getrokken door de auteurs Mattheüs en Marcus. Mattheüs en Marcus lichten de realiteit van Jezus' leven uit haar tijd-ruimtelijke bepaaldheid en schrijven haar neer in de vorm van een geredigeerd evangelieverhaal. We zijn nu op de tweede positie van het vierkant, de positie van de illusie. Want een verhaal, hoe 'realistisch' ook, is een illusie, een verbeelding van een gebeuren. Het woord is niet het ding, het verhaal is niet het gebeuren: alles wat ik zeg moet logisch gezien nog blijken. De positie van de illusie is het domein van de kunsten. Wie bijvoorbeeld een toneelstuk of een film over het leven van Jezus wil maken, zal

zich in eerste en laatste instantie richten op het verhaal dat over Hem geschreven is.

Nu blijkt echter dat de twee verhalen van Mattheüs en Marcus verschillen: bij Mattheüs loopt ook Petrus over het water, maar bij Marcus niet. Door dit verschil gaat de exegeet zich afvragen of het verhaal ook inderdaad echt zo gebeurd is. Want laten we wel wezen, als twee dezelfde verhalen toch een beetje verschillend zijn, dan heeft ten minste één auteur gelogen. De wetenschapper gaat misschien op zoek naar andere sporen, zoals zij bijvoorbeeld bij archeologische opgravingen ontdekt kunnen worden. Maar menig exegeet is geneigd beide auteurs het nadeel van de twijfel te geven, d.w.z. ze hebben allebei gelogen en het verhaal is niet echt gebeurd. We bevinden ons op het domein van de wetenschap, die door haar diagnose de leugen weet te ontmaskeren. Wat vriendelijker gezegd: de wetenschap is erop gericht de verhullingen, verdraaiingen en vergissingen van het verhaal scherp te onderscheiden van het historisch gebeuren.

Voor veel moderne mensen eindigt hier de werkelijkheid en voor sommigen eindigt hier zelfs de geschiedenis: meer valt niet te ontdekken! Maar wanneer je de leugen de tijd geeft om de waarheid te vertellen die het zeggen wil, dan kun je leren dat de werkelijkheid wijder is. Geen van beide auteurs, Mattheüs en Marcus, heeft gelogen, maar juist door middel van hun verhullingen onthullen zij de waarheid van het gebeuren, namelijk dat het historisch en eeuwig tegelijk is. Wat toen en daar gebeurd is, gebeurt ook hier en nu, altijd en overal waar mensen zich ervoor inzetten. Want hier in het vierde domein van de werkelijkheid is de inzet van het

menselijk lijf onontbeerlijk. Het is het domein van het mysterie, dat is te vinden en te volgen in het spoor van de liturgie. De implicatie van het mysterie is een realiteit die zich weer op de eerste positie van het vierkant bevindt: het moet nog werkelijk worden. Door het mysterie in jou reëel present te laten zijn.

Vaak wordt over geloofsgeheimen gesproken, maar er is een verschil tussen een mysterie en een geheim. Een geheim kan verklapt worden; dan is het geen geheim meer. Maar een mysterie is een waarheid die men van de daken kan roepen, aan iedereen die het horen wil, zonder dat iemand het begrijpt. Een mysterie blijft ondoorgrondelijk omdat het verbonden is met het levende gelaat, dat zich in het mysterie op verhullende wijze openbaart: 'Ik kan hem nog zo goed kennen, hij blijft altijd een mysterie voor mij.' Een mysterie verlangt geen uitleg, maar verbinding. Ik kan mij met het mysterie verbinden: door lijfelijke toenadering. Zo wordt het mysterie kenbaar in mij.

Bibliodrama is geen theater

Bibliodrama behoort tot het vierde spel, dat van het mysterie, waarin de historische, vertelde en onderzochte waarheid tot reële presentie wordt: in mijn lijf. De logica biedt ons de mogelijkheid de voorafgaande fasen serieus bij het bibliodrama te betrekken. Als ik meedoe aan een bibliodrama dan beeld ik mij in dat het niet gaat om een verzonnen verhaal, maar dat het verhaal teruggaat op een historisch en lijfelijk ervaren gebeurtenis. Ik kan natuurlijk niet aantonen dat dit ook inderdaad zo is; de enige toegang tot die gebeurtenis kunnen wij immers krijgen door het verhaal aandachtig en herhaaldelijk te lezen. ►

Pas daarna is het mogelijk en ook goed om een kritische distantie in acht te nemen, zodat we de zaken goed kunnen onderscheiden: dan kunnen we ook de verhullingen van het verhaal zelf recht doen. Dat vind ik bijvoorbeeld zo mooi aan het verhaal van de Emmaüsgangers: het is zo vreemd dat zij Jezus niet herkennen, dan heel even wel en dan weer niet meer. Wat wil het verhaal ons daarmee toch zeggen? Bibliodrama geeft geen antwoord dan in het gebaar, waarin de oorspronkelijke gebeurtenis weer tot gebeurtenis wordt in ons. Wat ooit lijfelijk was is opnieuw lijfelijk geworden.

Het bovenstaande impliceert dat bibliodrama geen theater is, maar liturgie. Liturgie is de viering van de aanwezigheid van de Heer. Niet alleen is Hij aanwezig in het kruisbeeld, het tabernakel, het evangelieboek of het altaar, maar ook in de liturgische handelingen, zoals het bidden en zingen van de gemeenschap (*Sacrosanctum concilium*, nr. 7). Ik geloof ook dat Hij aanwezig is in bibliodrama, en dat je dat aan de wijze van spelen kunt merken. Het is bijvoorbeeld iets anders of je de stem van Napoleon vertolkt of dat je jouw stem aan de Heer zelf leent om voor te lezen uit zijn woord. Je merkt het meteen wanneer iemand té theatraal voorleest uit de heilige Schrift. Dan denk ik: 'Hé, die tekst is niet van jou!' Integendeel, een lector heeft zijn expressieve stem ingeruild voor een innerlijke vorm van lezen, een luisterend spreken, en daarom stiller. Op dezelfde wijze is bibliodrama een innerlijke vorm van doen, waarin de speler – ook al speelt hij een bijrol – steeds betrokken is op de Heer die zich in het verhaal meedeelt. In dat betrekkinggebeuren tussen speler en de Heer komen alle betrokkenen tot nieuwe gestalte: de

Heer, het verhaal, de speler en het heil. Want de bedoeling is uiteindelijk dat in onze lijfelijke realiteit het woord tot leven komt, en met dit woord het heil dat het verkondigt.

Bibliodrama is een dienst. Het doen van het woord maakt de mens tot dienaar. In dit doen vallen de Heer en de dienaar, zo verschillend als zij zijn, samen in één gedeelde beweging: de beweging van zelfmededeling. Als christen heb ik leren spreken van vleeswording, dat ik versta als Gods zelfmededeling die gestalte krijgt in dit lijf. Datgene wat gestalte krijgt, de waarde, het 'iets' van God, is presentie. De presentie wordt verwerkelijk in onze realiteit. Zo is, ook in bibliodrama, reële presentie meer dan een dogma: een levende ervaring. ◀

Literatuur

- Benjamin, W. (1992). Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen, in: idem, *Sprache und Geschichte. Philosophische Essays*. Stuttgart: Reclam.
- Heidegger, M. (1960). *Der Ursprung des Kunstwerkes*. Stuttgart: Reclam.
- Greimas, A.J., Courtes, J. (1979). *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*. Tome 1, Paris: Hachette. (Vertaald door Ko Joosse en Paul de Maat als *Analytisch woordenboek van de semiotiek*, Tilburg: TUP, 1987)
- Semanet (1987). *Semiotiek en christelijke uitingsvormen. De semiotiek van A.J. Greimas en de Parijse School toegepast op bijbel en liturgie*. Onder redactie van G.M. Lukken. Hilversum: Gooi & Sticht.
- Speelman, W.M. (1993). The Plays of Our Culture. A Formal Differentiation Between Theatre and Liturgy, in: *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 9, 65-81.

Willem Marie (dr. W.M.) Speelman is directeur van het Franciscaans Studiecentrum en docent spiritualiteit op de Tilburg School of Catholic Theology. w.m.speelman@uvt.nl

Bibliodrama over de grens

Dit artikel geeft een kort overzicht van wat er op het gebied van bibliodrama 'over de grenzen' van ons land gebeurt en zich aan het ontwikkelen is, in onder andere Duitsland, Zwitserland, Zweden, België en Hongarije.

Bibliodrama is volgens een van de grondleggers, Gerhard Marcel Martin, te omschrijven als een interactieproces tussen een bijbelse overlevering en een groep van twaalf tot zestien deelnemers onder leiding van een begeleider. Eigen ervaringen van deelnemers komen in contact met ervaringen van personages die in verhalen uit de Bijbel present worden gesteld.

In bibliodrama als interactie gaat het zowel over bewustwording van mogelijke irritaties, projecties en blokkades van deelnemers tegenover een bijbels verhaal, als om de ontdekking van een bevrijdend potentieel dat in deze teksten verborgen ligt. Het gaat in de interactie om een wederkerige uitleg van situaties en tradities (re-symbolisering van ervaring).

Kenmerkend

De basis voor ieder bibliodrama is lichamelijke en mentale inlijving en inleving. Daarbij kan een begeleider een eigen invalshoek kiezen: speelse en dramatische interacties, dieptepsychologische interventies, of pastoraal-pedagogische werkwijzen.

Ieder bibliodrama kent drie stappen:

- De lichamelijke en mentale voorbereiding op het lezen van en zich inleven in een religieuze tekst.
- De creatieve spel- en interactiefase (in de uiterlijke en innerlijke speelruimte door verbeelding).
- Het gesprek over zowel ontdekkingen in de tekst, de interacties met medespelers en de binnenwereld van iedere deelnemer.

Europese netwerken

Bibliodrama heeft in de twintigste eeuw internationaal drie stromingen voortgebracht, zoals beschreven in de inleiding van dit nummer van *Handelingen*. Ieder van de drie stromingen kent internationale verbindingen en vertakkingen. In de afgelopen vijfenveertig jaar zijn er diverse internationale netwerken ontstaan.

Er bestaat sinds 2004 een tijdschrift, *Text-raum*, waarin de drie stromingen, ook in mengvormen, aan bod komen. Dit gegeven wordt mede bepaald door de diverse opleidingen en achtergronden van de redactieleden. ▷

Bibliodrama als psychodrama

Sinds 1967 bestaat er – op basis van psychodrama, ontwikkeld door Jakob Levi Moreno (1889-1974) en twee van zijn leerlingen: Dean Elefthery en Doreen Madden-Elefthery – een werkverband van Europese psychodrama-begeleiders, ontstaan door het baanbrekende werk van de Belgische kinderpsychiater Pierre Fontaine. In 2008 organiseerde het werkverband een conferentie in Nederland, waar ook Jan Lap en Marjorie Lap-Streur workshops gaven over respectievelijk 'psychodrama in een pastorale context' en 'bibliodrama met kinderen'.

In de Verenigde Staten en vanaf 1998 ook in Duitsland, is het werk van de psychodramatist Peter Pitzele een motor gebleken voor moderne vormen van bibliodrama. Pitzele werkt met grote groepen in zowel joodse als christelijke gemeenschappen. Met zijn manier van werken kun je op grote manifestaties als ook tijdens vieringen in kerk of synagoge aan de slag. Zijn werkwijze is sterk verbonden met de belangrijke rol van de *director*. Hij antwoordt sensitief op vragen die een groep aan een tekst stelt. Hij interviewt spelers om ze in hun rol te brengen, en hij is een uitdager die er zorg voor draagt dat het verhaal vorm en diepte krijgt in de interactie. In de redactie van het genoemde *Textraum* zitten mensen met een achtergrond in psychodrama, bijvoorbeeld Giuseppe Bertgana SJ uit Italië, Krystyna Sztuka uit Tsjechië en Peter Varga uit Hongarije.

< 'Me not', Rinke Nijburg

Bibliodrama als pastoraat

De benadering van Derksen/Andriessen en Nolet is als *Bibliodrama als Seelsorge* in Duitsland en Zwitserland terechtgekomen. Van 1988 tot 2002 zijn in Duitsland aan het theologisch-pastorale instituut in Mainz zeven opleidingen van twee tot tweeënhalf jaar inclusief supervisie verzorgd. Van 1995 tot 2008 vier opleidingen in het bisdom Münster, en van 2000 tot op heden zes opleidingen in Propstei Wislikofen.

Beide bovenstaande stromingen hebben een overlap aan ervaring, werkwijzen en kunde, die

**De basis voor
ieder bibliodrama is
mentale inlijving en inleving**

in het project *Bibliodrama und Ignatiaanse Exerzitien in europäischen Lehrprozessen* (www.ebed-in.eu) samenkomen.

In dit project komen twee manieren om een tekst uit de Bijbel te verstaan bij elkaar: een groep speelt een verhaal om de boodschap te leren verstaan; tegelijkertijd beluistert de enkeling via Ignatiaanse oefeningen bijbelse scènes.

Bibliodrama als zingeving

Het Europees Bibliodrama Netwerk (EBN) is in 1988 ontstaan onder auspiciën van de Europese Unie (www.bibliodrama-ebn.eu). Het EBN organiseert jaarlijks een conferentie. Deelnemers uit diverse landen met gevarieerde beroepen, ervaring en kunde ontmoeten elkaar al zesentwintig jaar. Heel uiteenlopende bibliodrama-vormen worden ingezet om een thema uit te werken. Werkwijzen uit alle drie de stromingen komen er aan bod. De speelruimte voor lichaamswerk, drama en spelvormen is in dit netwerk groot. Het grensvlak met theater ►

en performance wordt in deze conferenties ook opgezocht.

In september 2014 woonde Jes Bouwen uit Vlaanderen de jaarlijkse bijeenkomst in Aland bij. Er waren vijftig deelnemers uit negen verschillende landen. Vier dagen lang werden de deelnemers meegenomen in Psalm 139 met een grote diversiteit aan werkvormen.

*‘If I take the wings of the morning
and dwell in the uttermost parts of the sea,
even there your hand shall lead me,
and your right hand shall hold me ...’*

De psalm klonk die dagen in zoveel verschillende talen op een eiland ... dat alleen al bracht een inspirerende dynamiek op gang.

Sinds de jaren negentig stroomt bibliodrama ook door het Vlaamse landschap. Het waren Jean Agten en Karel Vanspringel die er het ‘Bijbelwoord in drama’ tot leven brachten. Ze haalden hun inspiratie in Nederland. De beweging groeide. De opleiding, ondersteund door het Centrum voor Christelijk Vormingswerk van het bisdom, verhuisde naar Antwerpen. In 2012 werd de nieuwe vereniging ‘Bibliodrama tussen Hemel en Aarde’ geboren.

In Nederland bestaat bibliodrama al sinds de jaren vijftig. Ds. Henk Aalbers, werkend op vormingscentrum Oud Poelgeest, deed toen samen met bijvoorbeeld Eberhard Bethge uit de Bundesrepubliek Deutschland bibliodrama. In 2014

is het Centrum voor Bibliodrama opgericht om pastores uit alle kerken in staat te stellen professioneel groepen te begeleiden.

Trends

Er zijn volgens Martin en anderen de laatste jaren een aantal trends waar te nemen.

Bibliolog speelt naast bibliodrama in Duitsland een steeds grotere rol, onder andere op de Kirchentag. *Bibliolog* is een vereenvoudigde vorm voor grote groepen om in contact te treden met een bijbelse tekst.

In Vlaanderen, de Scandinavische landen en Duitsland is men op dit moment volop bezig nieuwe wegen te ontwikkelen voor bibliodrama in vieringen, onderwijs, zorg en bijzonder pastoraat (onder andere in de gevangenis).

Bibliodrama vindt meer en meer plaats als een vorm van interreligieuze dialoog. Zowel in de dialoog tussen joden en christenen, de dialoog met moslims en de dialoog met boeddhisten.

Er is een nieuw netwerk aan het ontstaan voor professionals die met bibliodrama in onderwijs en volwasseneneducatie bezig zijn (www.bibliodramatic.net). De focus ligt daarbij op het gebruik van bibliodrama als voertuig voor het versterken van onderling begrip en van dialoog.

Er worden ook nieuwe initiatieven genomen op het terrein van spelpedagogiek en theater, in verschillende landen. In Duitsland onder de titel *Playing Arts*.

Alles wijst erop dat bibliodrama in het komende decennium zal verschijnen onder andere namen, op die plekken in Europa waar mensen zoeken naar zingeving en spirituele bezieling. <

Met dank aan Jes Bouwen, Antwerpen.

Literatuur

- Martin, G.M. (2011-3). *Sachbuch Bibliodrama*. Berlin: EB Verlag.
- Fontaine, P. (ed.) (2008). *Psychodrama. Studies & Applications*. Leuven.
- Pitzele, P. (1998). *Scripture Windows. Toward a Practice of Bibliodrama*. Los Angeles: Tora Aura Productions.
- Frick, E. & Fühles, M. (2009). *Schöpferisch im Spiel vor Gott*. Würzburg: Echter Verlag. Vgl. Renk, L. (1998). ‘Wir nehmen einander wahr’. Impulse eines interreligiösen Bibliodramas, in: *Schlangenbrut* 62, 40-42.
- Buland, R. (1999). Playing Arts, in: Chr. Riemer/B. Sturzenhecker (Hg.), *Das Eigene entfalten. Anregungen zur ästhetischen Bildung*. Gelnhausen, 187-195.
- Agten, J., e.a. (2007). *Bibliodrama begeleiden. Wegwijzers voor de praktijk*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Hogerzeil, C. & Berg, B. van den (1996). *Verhalen in beweging. Werkboek voor bibliodrama*. Zoetermeer: Meinema.

Websites

- www.ebed-in.eu
- www.bibliodrama-ebn.eu
- www.bibliodramatic.net

Bas (dr. B.W.P.) van den Berg is narratief theoloog, religiewetenschapper en verhalenverteller; lector dynamische identiteitsontwikkeling bij de Marnix Academie; docent Jodendom bij Stichting Pardes en bij Stichting LEV; docent spel en drama bij Stichting De Zevende Hemel.

‘Er zit een vreemd aspect aan bibliodrama’

Kati (prof.dr. K.E.) Röttger is sinds 2007 hoogleraar Theaterwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. Zij studeerde theaterwetenschap, wijsbegeerte en Duitse literatuur aan de Freie Universität Berlin. Daar promoveerde zij op ‘Het nieuwe theater in Colombia. Collectieve creatie als weg tot een Latijns-Amerikaanse identiteit’. Voor dit proefschrift heeft zij twee jaar veldwerk in Colombia gedaan. In een tweede proefschrift (in Duitsland *Habilitation* geheten) hield zij zich met een heel ander onderwerp bezig: ‘Het theater als kunst van het zien’. Daar kwam bijvoorbeeld de vraag aan te pas of er sprake kan zijn van beeldervaring in het theater en hoe je deze op een theoretische manier kunt vatten.

De laatste jaren heeft zij dit onderzoeksonderwerp op een tweeledige manier verder ontwikkeld. Aan de ene kant doet zij historisch onderzoek naar spektakeltheater in de negentiende eeuw. Dit theater was in het bijzonder op visuele effecten gericht om de toeschouwers te verbazen en te ontroeren. Zo kon het bijvoorbeeld gebeuren dat de acteurs op het hoogtepunt van de plot minutenlang in een stil beeld (*tableau vivant*) poseerden. Vaak waren deze beelden nabootsingen van beroemde schilderijen. Deze beeldende effecten werden in veel voorstellingen nog versterkt door visuele technologieën zoals panorama’s, diorama’s of zelfs installaties waardoor decorbeelden konden bewegen. De andere tak van haar onderzoek is gericht op hedendaagse verschijningsvormen van theater die door veranderende wereldbeelden in relatie met globalisatie tot stand komen. Behalve in Amsterdam heeft Kati Röttger ook aan de Ludwigs-Maximilian-Universität München en aan de Johannes Gutenberg Universität in Mainz gewerkt. ▷

Kati (prof.dr. K.E.) Röttger

De filosoof Ger Groot is van mening dat niet de geloofsovertuiging maar het ritueel de harde kern van godsdienst vormt. Niet de idee maar de daad, niet de waarheid maar de handeling, niet het woord maar het gebaar, zijn van belang. Het is in het voltrekken van het religieuze ritueel dat de gelovige zich voelt opgenomen in een groter geheel. Groot spreekt van een ‘werkelijkheidseffect’, waarbij door de dingen die gedaan worden een wereld wordt geschapen, die door degene die daaraan deelneemt op een vaak overweldigende manier ervaren wordt. En omdat die ervaring het fundament is van het zelfbesef van de gelovige, moet je, volgens Groot, ook zeggen dat daarin in de eerste plaats zijn geloof berust.

Waar in schuilt de kracht van de gebaren en handelingen in een ritueel?
‘Binnen de theaterwetenschap is de afgelopen dertig jaar het begrip ‘performativiteit’ belangrijk geworden. Dit begrip komt uit de taal filosofie en is nauw verwant aan het begrip ‘performance’. Maar terwijl ‘performance’ ‘opvoering’ betekent, staat ‘performativiteit’ in de eerste plaats voor een constituerende, scheppende act door de taal. De basis ervoor is gelegd door John Austin en later uitgewerkt door Jacques Derrida.

Veel werkwoorden worden gebruikt om iets te beschrijven of te rapporteren. Woorden als ‘schrijven’, ‘lopen’, ‘eten’ en ‘kijken’ worden gebruikt om te rapporteren dat iemand schrijft, loopt, eet of kijkt. Een correct antwoord op de vraag ‘wat doe je?’ kan zijn: ‘ik schrijf’, ‘ik loop’, ‘ik eet’ of ‘ik kijk’. Zulke antwoorden kunnen waar zijn of niet waar. Wanneer ik schrijf, is het antwoord ‘ik schrijf’ waar.

Er is ook een andere categorie werkwoorden, zoals bijvoorbeeld ‘beloven’ en ‘wedden’. De zinnen ‘ik beloof’ en ‘ik wed’ zijn niet een beschrij-

ving van een handeling, maar het uitvoeren van een handeling; deze zinnen worden performatief gebruikt. Wanneer iemand iets zweert, kun je niet zeggen dat het waar is of niet waar. In de filosofie van Judith Butler is performativiteit een lichamelijke handeling. De nadruk ligt op het constituerende karakter. Als toeschouwer beleef je de voorstelling die zich afspeelt en je wordt er zelf deel van.

Dit gaat gepaard met een lichamelijke ervaring. Er vindt een constitutie van de theatrale werkelijkheid plaats, niet alleen door het uitspreken van een tekst, maar ook door de bijbehorende handelingen in een proces. Ook als acteurervaar je iets lichamenlijk, door de gebaren en het uitspreken. De kracht van de gebaren en handelingen in een ritueel ligt in de ervaring die wordt opgedaan.

Als je dit op geloof wilt toepassen, dan zou je kunnen zeggen dat je door een bepaalde rituele handeling je geloof constitueert. Het sluit aan bij een beweging die is ontstaan om de autoriteit van een tekst – niet alleen filosofische teksten maar ook theaterteksten – steeds meer

in twijfel te trekken. De tekst op schrift is statisch, gefixeerd. Op het moment dat je een tekst uitsprekt, gebeurt er iets mee. Door de constitutionele kracht ontstaan gaten in de tekst. In een ritueel is de herhaling van belang. De werkelijkheid die hierdoor geconstitueerd wordt, is niet noodzakelijk een alledaagse werkelijkheid, maar kan ook een transcendente zijn.’

Bij het vastleggen van een tekst verstart deze. Oude genootschappen legden hun rituelen niet in teksten vast en aangenomen wordt dat men zo de rituelen geheim wilden houden. Naar mijn mening wilde men voorkomen dat deze zouden worden overgedragen als tekst; ze dienen te worden overgedragen als orale traditie met inbegrip van de bijbehorende handelingen.

In bibliodrama worden bijbelse teksten tot leven gebracht door ze te spelen. De tekst wordt op een hoger niveau getild door er handelingen en gebaren aan toe te voegen. Is er niet een gevaar dat je een eigentijdse interpretatie geeft van de tekst en je je onbewust schuldig maakt aan anachronisme? Over de oorspronkelijke handelingen tasten we immers in het duister? Onwillekeurig denk ik hierbij aan de interpretatie van de muziek van Bach en de problemen die we hebben om de oude muziekpraktijk te reconstrueren. De religieuze wil zo dicht mogelijk bij de intentie van de tekstschrijver komen.

‘Volgens mij kan er geen sprake zijn van een oorsprong van een tekst. Je moet de tekst los zien van de schrijver. De tekst krijgt altijd een andere betekenis in een nieuwe context. Ik zie geen waarheid in een tekst. Als het gaat om het woord van God, dan moet je dat volgens mij los

zien van de tekst. En wat is dan het woord van God? Volgens mij zou een religieuze houding de tekst moeten overschrijden, in die zin dat je een verbintenis aangaat met je geloof.’

Er zijn dus meerdere interpretaties mogelijk.
‘Stel, je hebt een dramatekst zoals *Hamlet* van Shakespeare. De monoloog van Hamlet kun je op veel verschillende manieren uitspreken en beklemtonen. Door de veelheid van manieren waarop je de tekst uitsprekt en beklemtoont, ontstaat een veelheid aan betekenis. De tekst heeft geen vastgelegde betekenis, je kunt de betekenis met het uitspreken veranderen.’

Tot welke categorie behoort bibliodrama theaterwetenschappelijk?
‘Naast bibliodrama zijn er heel veel verschillende vormen van wat men noemt therapeutisch theater. Het wordt ook wel participatietheater genoemd, waarbij mensen een gedicht of een leerstuk opvoeren. Hierbij wordt de leek in plaats van toeschouwer de handelende, de acteur. Het is op dezelfde leest geschoeid als politiek theater, dat wordt gebruikt om bij mensen een revolutionair bewustzijn te kweken, zodat zij in staat zijn veranderingen in de politiek in te kunnen voeren.

Dat lijkt op hersenspoelen.
‘Nee, dat is het zeker niet. Het is een instrument om een verandering in de maatschappij teweeg te brengen. Een ander voorbeeld is het forumtheater, waarbij een conflict wordt gespeeld. Je huurt bijvoorbeeld een woning en de woningeigenaar wil dat je eruit gaat. Dan kan het publiek op toneel komen, meespelen en andere oplos-

singen bieden. Dat is een soort van interactief theater om mensen te leren hoe ze situaties kunnen veranderen.

Een ander voorbeeld van theater als instrument. Ik heb onderzoek gedaan naar theater in Latijns-Amerika en me beziggehouden met de geschiedenis van de kolonisatie. De Spaanse veroveraars – de *conquistadores* – wilden de inheemse bevolking tot het christelijk geloof bekeren. Hun werd ook opgedrongen Spaans te leren. Maar dat kostte de nodige tijd. De Spaanse overheersers gebruikten bijbelteksten voor de bekering. De teksten werden herhaaldelijk voorgelezen en er werd gebeden, maar men was er niet van overtuigd dat de inheemsen werkelijk geloofden. Bovendien interpreteerden zij de teksten die ze te horen kregen op basis van hun eigen niet-monotheïstische geloof.

Het theater werd voor de Spanjaarden een belangrijk instrument om de bekering van de lokale indiaanse bevolking te bewerkstelligen. Zij lieten hen religieus theater spelen. Dit is te vergelijken met het passietheater uit de Middeleeuwen, waarbij men werkte met allegorieën die tot de verbeelding spreken. We moeten wel constateren dat de methode van de Spanjaarden een gewelddadige act was. De lokale bevolking mocht de eigen goden niet meer aanbidden, en dat heeft bij velen trauma's veroorzaakt. Zij ontwikkelden een aan het daglicht onttrokken geloof waarbij zij hun goden in ere hielden. Er was een plek in Mexico waar de indianen de moedergodin van hun oorspronkelijke geloof

aanbaden. Op die plek werd een christelijke kerk gebouwd, voor Maria 'Guadalupe'. Volgens de inheemse bevolking huilde Guadalupe, en zij werd aanbeden als de zwarte Maria, waarbij de oude godin in herinnering bleef.

Hoe werkt bibliodrama?

'Er zit volgens mij een vreemd aspect aan bibliodrama. Je voert een bijbelverhaal met elkaar

op waarbij de spelers ieder een bepaalde rol krijgen toebedeeld. De een neemt de rol van Maria op zich en de ander die van Jozef. Wanneer je echt speelt als Maria, ben je zo bezig je in die rol te verplaatsen, dat het verhaal waar het om draait aan je voorbijgaat. Ik vraag me af of je, door je in Maria

te verplaatsen, je religiositeit vergroot. Het is uiteindelijk zo dat je een fictie creëert van een persoon die in het alledaagse leven staat en daarin een handeling verricht. Ik vraag me af wat daar religieus aan is.'

Misschien moet je tijdens het spelen naar jezelf kijken.

'Maar wat speel je dan van Maria? Je speelt dat wat in die tekst staat. De gebeurtenissen in het kerstverhaal zijn eigenlijk hele reële alledaagse handelingen. Hoe kun je daar religieuze verdieping uit putten?'

Is bibliodrama als kunst te beschouwen?

'Aan bibliodrama ontbreekt wat ik in theater van grote waarde acht, namelijk de kunst. Theater als kunstvorm. Als je theater als een

instrument gebruikt, dan is theater niet meer theater, dan is het alleen maar een instrument dat wordt toegepast om een bepaald doel te bereiken, bijvoorbeeld om religieuze kennis te vergroten of je in te leven in bijbelse verhalen. Theater is een esthetisch gegeven met een eigen waarde. Bovendien kun je bij theater als kunst niet zonder publiek. Een theater zonder publiek is geen theater. Theater is de kunst van de aanschouwing. Door het instrumentele karakter en het ontbreken van publiek is bibliodrama niet als kunst te beschouwen.

Waarom zoekt men religieuze verdieping met behulp van bibliodrama?

'Ik ben katholiek opgevoed, maar niet meer

gelovig. Er is, denk ik, een groot verschil tussen de religieuze praktijk van de katholieke kerk en de protestantse. De

katholieke kerk kent een eeuwenoude traditie van symboliek en ritueel. In de protestantse eredienst ligt de nadruk op de bijbelse tekst, in de katholieke op de handeling.

Terwijl katholieken tijdens de mis bij wijze van spreken het lichaam van Jezus incorporeren in een gemeenschappelijke handeling en daardoor tevens als gemeente een lichaam vormen, is deze handeling in het protestantisme puur symbolisch en op het individu gericht. Het verschil tussen tekst en lichamelijkheid is voor mij als theaterwetenschapper wezenlijk.'

Wat in de katholieke kerk een natuurlijk gegeven is, moet de protestantse met bibliodrama bereiken?

'Het is voor protestanten een methode om de

gemeenschapszin te bevorderen. Het katholicisme versterkt door de rituele handelingen de onderlinge band van de gelovigen. Degenen die aan het ritueel deelnemen voelen zich opgenomen in een groter geheel; zij ervaren tot een bepaalde groep te behoren, zij delen iets met elkaar en dat kan een bepaalde kracht ontwikkelen.

Dat is in het theater natuurlijk heel anders. Theater is geen religie, theater is kunst, tenminste in mijn optiek. Daar heb je aan de ene kant te maken met toneelspelers die iets opvoeren en aan de andere kant met de toeschouwers die waarnemen. Bij bibliodrama zijn er geen toeschouwers, hier ligt het accent alleen op degenen die handelen. De protestanten die meer

op de tekst gericht zijn, worden op zichzelf teruggeworpen. Het protestantisme is nu eenmaal aardser en individueler en heeft

dit soort rollenspellen nodig om te her krijgen wat verloren is gegaan. De methode van bibliodrama spreekt hen aan, zij vinden het katholicisme vreselijk theatraal.' <

Literatuur

Boer, Th. de & Groot, G. (2013). *Religie zonder God. Een dialoog*. Amsterdam: Sijbolet.

Groot, G. (2013). De ervaring van het ritueel. De betekenis van godsdienst in een atheïstische tijd. *THOTH* 2013/4.

Austin, J.L. (1961). *Other minds. Philosophical Papers*. Oxford: Oxford University Press, 79.

Nico (drs. N.) Krijn werkt bij TNO. Hij is als filosoof gespecialiseerd in de filosofie van de wiskunde en wetenschapsfilosofie.
nico_krijn@hotmail.com

Supervisie en coaching in internationaal-organisatorisch perspectief

In het vorige Trendbericht over supervisie en coaching (*Handelingen* 2013/1) hebben we vooral stilgestaan bij pastorale supervisie en coaching in Nederland en Vlaanderen. Deze keer richten we ons op de internationale context. Organisatorische ontwikkelingen hebben invloed op de wijze waarop inzake supervisie en coaching wordt samengewerkt, gereflecteerd en gepubliceerd. Onze scope is net als de vorige keer niet uitputtend het totale terrein van supervisie en coaching, maar vooral het vlak van pastoraat en spiritualiteit. Historisch gezien is pastorale supervisie trouwens minstens zo oud als generieke supervisie (Smeets 2015). Binnen het bestek van een trendbericht beperken we ons tot een globale aanduiding.

Een belangrijke nieuwe speler op het terrein is de Society for Intercultural Pastoral Care and Counselling (SIPCC). De focus van deze organisatie, in 1995 opgericht, is de multiculturele en multireligieuze dialoog en samenwerking op het terrein van begeleiding en leren. Er worden jaarlijkse seminars gehouden, gericht op de ontwikkelingen in een bepaalde regio – met speciale aandacht voor Oost-Europa. Periodiek zijn er internationale conferenties, zoals in 2014 in Nederland.

Vanuit de conferenties worden publicaties

uitgegeven. De meest recente zijn geredigeerd door Esnaf Begië e.a. (2014) en Daniel Schipani (2013). In het eerste boek wordt de notie 'barmhartigheid' vanuit christelijk en islamitisch standpunt verdiept, met veel aandacht voor de begeleiding en scholing in de samenwerking tussen beide religies. In het tweede boek wordt het perspectief verbreed naar de samenwerking tussen zeven religieuze tradities, met toerusting van professionals volgens het model van de Klinische Pastorale Vorming. Helmut Weiß (2013) verzorgde een gedeelte in een boek over inter-

culturaliteit en interreligiositeit in de opleiding van geestelijk verzorgers.

Tot slot moet de reeks *Interkulturelle Seelsorge und Beratung/ Intercultural Pastoral Care and Counselling* vermeld worden die de SIPCC sinds 1996 uitgeeft. Recent zijn volumes verschenen over de ontwikkeling van scholing in Oost-Europa en in Afrika. Een belangrijk streven daarbij is om supervisie als eigen leermethode naar voren te schuiven in vergelijking met andere methoden van begeleiding zoals de counseling van cliënten.

Cultuursensitief

De SIPCC is vanuit de European Council for Pastoral Care and Counselling (ECPCC) ontstaan, die al jaren de ontwikkeling van supervisie en coaching vanuit de inspiratie van de Klinische Pastorale Vorming in Europese landen stimuleert. De ECPCC organiseert vierjaarlijks een conferentie, waarbij men recent de verbinding versterkt met universiteiten en hogescholen. Het boek dat op basis van de conferentie in Leuven in 2009 werd gepubliceerd, hadden we in ons vorige Trendbericht nog niet meegenomen. Onder redactie van de conferentie-organisatoren Annemie Dillen en Anne Vandenhoeck (2011) verscheen een bundeling van bijdragen over de profetische dimensie in supervisie en andere begeleidingsvormen.

De jongste conferentie, die van 2013, werd gehouden in Göttingen en behandelde de betekenis van de breuklijnen van de persoonlijke en de maatschappelijke geschiedenis voor begeleiding. Professionals begeleiden in hun professioneel functioneren staat nooit los van sociaal-

culturele waarden, zodat deze begeleiding niet enkel een persoonlijke en organisatorische, maar ook een maatschappelijke verantwoordelijkheid in zich draagt.

Dat supervisie cultuursensitief dient te zijn is een van de 'best practice'-factoren, stellen ook Davys en Beddoe (2010), naast de klassieke factoren als leervermogen, heldere contractcriteria en reflectieve verantwoording. Ook Corey, Haynes, Moulton en Muratori (2010) besteden in de nieuwe uitgave van hun handboek onder auspiciën van de American Counseling Association ruime aandacht aan multiculturaliteit en ethische aspecten in supervisie en geven er concrete codes en interactieve leerinstrumenten voor.

Internationale normen en begripsdefinities

Voor supervisie en coaching in het algemeen is de Association of National Organisations for Supervision in Europe (ANSE) de internationale organisatie die allerlei initiatieven neemt: oprichting en ondersteuning van nationale organisaties, formuleren van kwaliteitsstandaarden voor supervisie en coaching en scholing en uitwisseling op dit terrein. Na de conferentie in Leiden in 2004 rond het thema 'waarden in de supervisie' is ANSE nauwelijks nog op het gebied van spiritualiteit actief geweest, zij het dat in 2014 de Deutsche Gesellschaft für Supervision (DGSv) een onderzoeksproject is gestart over de mogelijke betekenis van supervisie en coaching voor de 'civil society'.

Momenteel wordt de laatste hand gelegd aan twee nieuwe documenten. Het ene document betreft de normen voor supervisie-opleidingen. ➤

Dit sluit aan bij een trend om supervisie in termen van competentie-leren te denken. Voor opleidingssupervisie binnen de psychologie hebben Shallcross, Johnson en Lincoln (2010) hiervoor een kader uitgewerkt, ook hoe supervisoren getraind moeten worden in het meten van competentieniveaus. Bean, Davis en Davey (2014) richten zich recent eveneens op de ontwikkeling in supervisie van zorgcompetenties als empathie, zelfbewustzijn en perspectiefwisseling. Daarbij maken ze gebruik van expertervaringen als leidraad voor de keuze van de beste handelingsstrategie in een concrete situatie.

Het andere document betreft begripsdefinities die dan internationaal zouden moeten gaan gelden. Op die manier wil men bijdragen aan de discussie over het onderscheid en de overeenkomst tussen supervisie, intervisie, coaching, advisering, mentoraat, counseling et cetera. Inzake deze begrippen worden in de literatuur nu geregeld andere accenten gelegd, gekoppeld aan diverse scholen en benaderingswijzen. Voor het nog steeds groeiende veld van de klinische supervisie hebben onder meer Cutcliffe en Fowler (2011) geprobeerd supervisie als paraplubegrip te differentiëren voor diverse vormen van begeleiding van beginnende professionals door ervaren collega's.

Weinig Franstalig

In Franstalige landen is er weinig organisatorisch verband op het vlak van pastorale supervisie en coaching, behalve dan de Association Française de formation et de supervision pastorales (AFfsp). Er is een schril contrast inzake uitgebreidheid van het netwerk en diepgang van de reflectie met Engels- en Duitstalige lan-

den. Het meest recente boek van een pastoraal supervisor dateert uit 2002, en dan is het nog meer algemeen pastoraaltheologisch dan specifiek supervisorisch (Valloton 2002).

Duitstalige bewegingen

In Duitssprekende landen zijn er nog twee bewegingen met een grote impact op het terrein van supervisie: contextueel pastoraat en logotherapie. De eerste gaat terug op het werk van Ivan Boszormenyi-Nagy en – in Nederland – het werk van Aat van Rhijn en Hanneke Meulink-Korf. In een bundel verzamelde bijdragen van laatstgenoemde auteur komen ook implicaties van het 'raster' van het contextueel denken op het terrein van supervisie en coaching aan bod (Meulink-Korf 2013). Interessant is dat de ethische component in deze benadering een specifieke focus geeft – in vergelijking met het systeemdenken in het algemeen.

Een nog sterkere oriëntatie op ultieme levenszin vinden we in de logotherapie, die teruggaat op het werk van Viktor Frankl en aangestuurd wordt vanuit het Viktor Frankl Zentrum für Sinn und Existenzfragen te Wenen, met recente publicaties als die van Klingberg (2013).

Pastorale supervisie

Op het terrein van pastorale supervisie is sinds het handboek van Leach & Paterson (2010) weinig gezaghebbende internationale lectuur verschenen. Zoals hierboven aangegeven worden bepaalde algemene benaderingswijzen ook in pastorale supervisie toegepast, zoals Bidwell (2013) doet inzake de oplossingsgerichte benadering; voor het handelen van de supervisor om oplossingsalternatieven te genereren wordt

inspiratie geput uit pastoraaltheologie en andere spirituele bronnen.

In een bredere context is het boek van Kurt Gottfried (2012) vermeldenswaard. Ondanks de focus op de psychiatrie zijn de bijdragen ook in andere contexten interessant, met aandacht voor de eigenheid van teamsupervisie, de inzet van supervisie bij therapie en het onderzoeken van de effectiviteit van supervisie – onder meer voor de preventie van burn-out.

Over effectiviteitsonderzoek inzake supervisie zijn de meningen verdeeld. Van Yperen, Voogd & Heesink (2015) weerleggen de tegenargumenten, geven verschillende vormen aan waarin dergelijk onderzoek zou kunnen plaatsvinden en plannen vanuit de Rijksuniversiteit Groningen een grootschalig effectiviteitsonderzoek, waarvoor zij medewerking zoeken van allerhande partijen.

Niveaudifferentiatie

Wat betreft het niveau van de opleiding van supervisie en coaching gelden er in organisaties voor supervisie en coaching verschillende kwaliteitsstandaarden, nationaal en internationaal. Voor het pastorale terrein heeft de Raad voor Klinische Pastorale Vorming en Pastorale Supervisie in Nederland besloten om zich – in navolging van een aantal andere Europese landen – te conformeren aan de normen van de Association for Clinical Pastoral Education (ACPE). Daarmee wordt ook niveaudifferentiatie inzake opleidingen en competentieprofielen geregeld. Het ACPE-Manual uit 2010 is dit jaar nog licht gereviseerd en is zodoende voor opleiders, maar eigenlijk voor het hele veld, een belangrijk referentiepunt. Deze initiatieven kaderen

in het streven naar standaardisering, die steeds belangrijker wordt. Op die manier wordt bijgedragen tot professionalisering en internationale samenwerking op het terrein van supervisie.

Tiende congres ICPCC

In november dit jaar zal in San Francisco het tiende congres van de International Conference on Pastoral Care and Counseling (ICPCC) plaatsvinden. Men keert terug naar de plek waar in 1982 de beweging een belangrijke impuls kreeg, met name om de gerichtheid op het individu te verbreden naar systemen en structuren. Toen waren nog de pioniers op het terrein van de pastorale supervisie aanwezig; naast Werner Becher, Denis Duncan, Elizabeth Kilbourn en John Patton waren dat ook twee Nederlanders: Heije Faber en Teunis Kruijne.

In belangrijke mate zal de bijeenkomst een herbezinning op de uitgangspunten van de ICPCC zijn. Sinds de start in 1979 is er veel veranderd in het religieuze landschap, zijn er belangrijke ontwikkelingen geweest op het terrein van de praktische theologie en religiewetenschap en in de reflectie op supervisie, coaching en begeleidingskunde. In Europese landen zijn de klassieke thema's niet langer voorbehouden aan het pastorale terrein; tal van opleidingen en (dikwijls vrijgevestigde) praktiserende supervisoren en coaches richten zich op het brede terrein van levensvragen. Het is boeiend om te volgen hoe zich dit gaat ontwikkelen, in Europees en internationaal verband, maar ook hier bij ons. Voor recente ontwikkelingen in Nederland en Vlaanderen verwijzen we naar onze publicatie op de website van *Handelingen*. <

Literatuur

- ACPE (2010). *Standards of the Association for Clinical Pastoral Education*. Decatur (Atlanta): ACPE. Begic, E., Weiß, H. & Wenz, G. (2014). *Barmherzigkeit. Zur sozialen Verantwortung islamischer Seelsorge*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener.
- Bean, R.A., Davis, S.D. & Davey, M.P. (Eds) (2014). *Clinical Supervision Activities for Increasing Competence and Self-Awareness*. San Francisco: Wiley.
- Bidwell, D.R. (2013). Integrating Spirit: Solution-Focused Supervision for pastoral counselling. In: Thomas, F.N. (Ed.), *Solution-focused supervision. A resource-oriented approach to developing clinical expertise* (178-187). New York: Springer.
- Corey, G., Haynes, R., Moulton, P. & Muratori, M. (2010). *Clinical Supervision in the Helping Professions. A Practical Guide*. Alexandria: ACA.
- Cutcliffe, J.R., Hyrkas, K. & Fowler, J. (Eds) (2011). *Routledge Handbook of Clinical Supervision. Fundamental international themes*. London/New York: Routledge.
- Davys, A. & Beddoe, L. (2010). *Best Practice in Professional Supervision. A Guide for the Helping Professions*. London: Kingsley.
- Dillen, A. & Vandenhoek, A. (2011). *Prophetic Witness in World Christianities. Rethinking Pastoral Care and Counseling* (International Practical Theology). Münster: LIT.
- Gottfried, K. (2012). *Supervision in Psychiatrische Kliniken*. Hamburg: Kovac.
- Klingberg, H. (2013). *Viktor und Elly Frankl. Die Geschichte zweier außergewöhnlicher Menschen*. Wien: Facultas.
- Leach, J. & Paterson, M. (2010). *Pastoral supervision. A Handbook*. London: SCM Press.
- Meulink-Korf, H. (2013). *Opnieuw aangesproken. Doordenken op contextueel pastoraat*. Gorinchem: Narratio.
- Schipani, D.S. (2013). *Multifaith Views in Spiritual Care*. Kitchener (Ontario): Pandora.
- Shallcross, R.L., Johnson, W.B. & Lincoln, S.H. (2010). Supervision. In: J.C. Thomas & M. Hersen, *Handbook of Clinical Psychology Competencies* (501-548). New York: Springer.
- Smeets, W. (2013). Pastorale supervisie in ontwikkeling. *Handelingen. Tijdschrift voor praktische theologie*, 40, 1, 69-77.
- Smeets, W. (2015). Supervisie en spirituele ontwikkeling. *Psyche en Geloof*, 26 (4) (in press).
- Valloton, C.H. (2002). *La visite, une ouverture vers l'essentiel*. Paris: L'Harmattan.
- Weiß, H. (2013). Interkulturalität und Interreligiosität in der Seelsorgeausbildung – Zur Einübung von Fremdverstehen. In: Kristin Merle (Hrsg.) (2013). *Kulturwelten. Zum Problem des Fremdverstehens in der Seelsorge*. Berlin, 313-335.
- Yperen, N.W. Van, Voogd, M. & Heesink, J. (2015). Effectiviteit van supervisie en coaching. Bij wie, wanneer en waarom? *Tijdschrift voor Begeleidingskunde*, 4 (2), 2-12.
- Wim (dr. W.) Smeets is pastoraal supervisor, KPV-opleider, onderzoeker en hoofd geestelijke verzorging Radboudumc Nijmegen.
wim.smeets@radboudumc.nl

 Een uitgebreider literatuuroverzicht over Supervisie en coaching met de focus op pastoraat en spiritualiteit, eveneens samengesteld door Wim Smeets, vindt u op www.handelingen.com, waar ook eerdere Literatuurberichten na te lezen en te downloaden zijn.

Intensieve cursus verpleegkundige ethiek

Van 1 tot 4 december (opgeven vóór 25 september) organiseert het Centrum voor Bio-medische Ethiek en Recht van de KU Leuven de vijfde editie van de intensieve cursus over verpleegkundige ethiek. De cursus is interdisciplinair en werkt vanuit de filosofie, de theologie, de verpleegkunde en de klinische ethiek. Tijdens de cursus zullen experts uit binnen- en buitenland lezingen geven over verschillende topics binnen de verpleegkundige ethiek. Er is veel tijd voor discussie voorzien. De voertaal is Engels.

Informatie en inschrijving (vóór 25 september): masterbioethics@med.kuleuven.be; € 775 voor aanmelding en betaling voor 15 oktober, daarna € 875 (inschrijfgeld, cursusmateriaal, koffie en maaltijden in de Faculty Club, Groot Begijnhof van de Universiteit van Leuven).

INNOV8-ontmoeting – Jong & Geloven

Op 30 september is er een speciale INNOV8-ontmoeting in Viaa (Zwolle) van 14.00-17.45 uur. Dr. Jos de Kock, godsdienstpedagoog en docent praktische theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit, geeft een college over de invloed van ontwikkelingen in de kerk op het jeugdwerk. Hoe kunnen steeds vloeibaarder wordende geloofsgemeenschappen kinderen en jongeren ondersteunen bij geloofsontwikkeling? Wat betekent het toegenomen belang van ouders in geloofsonderwijs voor het jeugdwerk

van kerken? En: gaat toegenomen missionaire dienstbaarheid eigenlijk wel samen met het inwijdingsideaal van de kerk? Anko Oussoren, adviseur bij Praktijkcentrum, geeft aansluitend een minicollage over wat jongeren motiveert. Dit college maakt deel uit van de serie Jong & Geloven, georganiseerd door AKZ+ in samenwerking met Innov8, het netwerk van professionele jeugdwerkers van MissieNederland, en met het PraktijkCentrum. www.akzplus.nl/portal-nieuwsbericht-tu-kampen-nl/jong-en-geloven

Studiedag 'Getijden van het leven'

Op zoek naar mogelijkheden voor een herontdekking van het getijdengebed. Dit is een pastoraal-liturgische kans en ook een belangrijke taak voor pastoraat. Door middel van reflectie- en ervaringsbijdragen in de omgeving van de abdij van Keizersberg, de plek waar de getijden dagelijks gevierd worden, zal een bont palet van mogelijkheden zichtbaar worden. Deze studiedag wordt georganiseerd door het Liturgisch Instituut, in samenwerking met *De Kovel* en het Academisch Centrum voor Praktische Theologie.

2 oktober van 9.00-17.00 uur; Abdij Keizersberg, Mechelsestraat 202, 3000 Leuven; € 40 (€ 5 reductie voor leden Theologisch Forum / abonnees *De Kovel*) voor deelname, koffiepauses, broodjeslunch en deelnemersmapjes. Inschrijving: theo.kuleuven.be/inschrijvingsformulier-getijden-van-het-leven; www.pastoralezorg.be

Symposium ‘Psychose in context’

Donderdag 29 oktober vindt het vierde Innova-symposium plaats. Dit jaar worden psychotische stoornissen in context belicht: leefstijl, familie, bijwerkingen, bewegingsstoornissen en verslaving. Interessant voor alle GGZ-medewerkers in cliëntgebonden functies. Accreditatie wordt aangevraagd voor klinisch psychologen, psychiaters, vaktherapeuten, verpleegkundig specialisten en verpleegkundigen.

29 oktober van 9.00-17.00 uur; De Kapel en gebouw De Veste, Zon & Schild, Utrechtseweg 266, Amersfoort. Informatie: Monique Buijs via congresbureau@ggzcentraal.nl

Symposium ‘Poverty: problem and path’

Er is behoefte aan een principieel debat over de armoede, gekoppeld aan een zoektocht naar duurzame vormen van economie en naar een rechtvaardiger samenleving. Het gaat hierbij enerzijds om vraagstukken van sociaaleconomische oorzaken en gevolgen van onvrijwillige armoede en anderzijds om het ontdekken van vrijwillige armoede als een toekomstgericht alternatief. De kerk en vooral de franciscaanse religieuze familie kunnen en moeten vanuit hun eigen perspectief bijdragen aan deze discussie. Een belangrijke bijdrage daartoe heeft paus Franciscus met zijn Exhortatie *Evangelii Gaudium* al geleverd. De internationale conferentie op 30 en 31 oktober in Utrecht combineert onderzoek met de praktijk. Het symposium wordt georganiseerd door het Franciscaans

Studiecentrum en de Fachstelle Franziskanische Forschung (Münster) in samenwerking met de Franziskanische Initiative 1219 (Berlijn).

30-31 oktober; informatie: dr. K. Pansters, Franciscan Study Centre; 0031 (0)6 1566 1563; k.pansters@tilburguniversity.edu; aanmelden: armut-armoede-poverty.net/application/

Luce/CRC-studiemiddag ‘Nieuwe kijk op minderheidskerk’

Rondom het boek *A Catholic Minority Church in a World of Seekers*, geredigeerd door Staf Hellemans en Peter Jonkers, allebei verbonden aan de Tilburg School of Catholic Theology belegt Luce/CRC een speciale studiemiddag om de inzichten uit deze dikke bundel toepasbaar maken voor een Nederlandstalig, niet-wetenschappelijk publiek. Wat is het beeld van kerk en religie dat bovenkomt in de laatste wetenschappelijke onderzoeken? Welke opties zijn er om de kleine minderheidskerk opnieuw aantrekkelijk te maken? Welk beleid kan soelaas bieden? Welke theologie of spiritualiteit hoort daarbij? Inleiders zijn Peter Jonkers (TiU) over de primaire stellingen uit het boek, Loek Halman (TiU) over sociologie van zoekers en vinders, Terrence Merrigan (KU Leuven) over nieuwe opties voor een minderheidskerk.

13 november van 14.00-17.00 uur; Nieuwe-gracht 61, 3512 LG Utrecht; € 25 (€ 15 alumni/studenten TST en FHTL); opgave (en betaling): www.tilburguniversity.edu/nl

Symposium ‘Vensters op de ouderdom’

Vrijdag 27 november vindt in de Bergkerk te Amersfoort van 10.00-16.00 uur het symposium ‘Vensters op de ouderdom’ plaats. Sprekers zijn:

- prof.dr. Frits de Lange: ‘Open het venster op het landschap van de ouderdom’
- drs. Ruud Bartlema: ‘Het venster kunst: over zich vernieuwende oude meesters’
- drs. Bert Keizer: ‘Het venster versluisd: over dementie’
- dr. Joke Hermesen: ‘Het venster filosofie: *kairos*-momenten in de ouderdom’
- dr. Jan Willem Otten: ‘Het venster poëzie: gedichten en gedachten over ouderdom’

Tevens zal er de presentatie zijn van het werkboek *Vensters op de ouderdom*.

Opgave d.m.v. overmaking van € 60,- (studenten € 35,-) op rekeningnummer NL40 INGB 0008 2419 72 t.n.v. Stichting Amersfoortse Bergkapel, o.v.v. ‘Symposium Onder de Vijgenboom 27 november 2015’. Meer informatie: (033) 461 79 17 of www.bergkerk.nl

Beeldmeditaties op www.handelingen.com
 Op de website van *Handelingen* vindt u alle in de papieren themanummers verschenen beeldmeditaties, met het bijbehorende beeld in kleur. Gratis te downloaden voor gebruik in groepen en bijeenkomsten.

Opleiding pastorale gespreksvoering

Voor pastores werkzaam in woonzorgcentra, algemene en psychiatrische ziekenhuizen of voorzieningen voor personen met een beperking. Deelnemers brengen werkmateriaal en werkervaringen in (o.a. tweemaal een uitgeschreven gespreksverslag). Wie deelneemt engageert zich voor het hele programma en voor een leerproces waarin het eigen leren en dat van de andere deelnemers zo optimaal mogelijk kan verlopen. Leerdoelen:

- verrijken van het inzicht in pastorale gespreksthema's en methoden. Zicht krijgen op de eigenheid van pastorale zorg en de identiteit van de pastor in diverse gespreksituaties.
- vergroten van empathie en sensibiliteit in de pastorale ontmoeting; gevoeligheden ontwikkelen voor de eigenheid van pastorale gesprekken.
- ontwikkelen van praktische vaardigheden in de pastorale begeleiding en zorgverlening. Inoefenen van diverse vormen van pastorale interventie.

Begeleiders: Arthur Polspoel, supervisor en emeritus docent pastorale hulpverlening aan de Theologische Faculteit Tilburg, en Jan Michels, stafmedewerker pastoraal CCGV-Caritas Oost-Vlaanderen.

Zeven cursusedagen van 10.15-16.45 uur:
23 oktober, 20 november, 10 december 2015;
22 januari, 19 februari, 18 maart, 29 april 2016.
Centrum Mariahove, Mariahovelaan 2, 9881 Bellem (België). Informatie: Jan Michels, 09 235 78 63 of jan.michels@ccv.be

Studiemiddag 'Religie en geweld'

In de wolk van religieus geweld, en de maatschappelijke discussie daarover, verscheen begin dit jaar de Nederlandse vertaling van het boek *In naam van God. Religie en geweld* van Karin Armstrong. 'Er is niets in de islam dat gewelddadiger is dan het christendom. Alle religies zijn gewelddadig geweest, ook het christendom.' Er is ook kritiek op het boek, onder andere op Armstrongs blinde vlek voor de verschillende discussies over geweld en politiek binnen de diverse religies zelf. Naar aanleiding van deze problematiek organiseert Luce/CRC een studiemiddag over de (al dan niet terechte) koppeling tussen religie en geweld. Sprekers zijn Fred van Iersel (TiU) over de centrale stellingen in het boek van Armstrong, Jean-Pierre Wils (RU) over de exclusiviteitsclaim van monotheïstische godsdiensten, Daniela Müller (RU) over historische stereotypen van de 'donkere Middeleeuwen' en Jan Jaap de Ruiter (TiU) over geweld en islam in onze tijd. De inleidingen worden gevolgd door een discussie met de zaal.

16 oktober, 14.00-17.00 uur; Nieuwegracht 61, 3512 LG Utrecht; € 25 (€ 15 alumni/studenten TST en FH); opgave via webapp.fkt.uvt.nl/dibsa/aanmelding/index?sdnr=128

'Voorbij de interreligieuze dialoog?'

De Katholieke Raad voor Kerk & Jodendom/KRI organiseert samen met Luce/CRC en Tilburg School of Catholic Theology een conferentie onder de titel 'Voorbij de interreligi-

euze dialoog?' met Gerard Rouwhorst, Marcel Poorthuis, Marianne Moyaert en anderen. In de middag vindt tevens de Kardinaal Willebrandslezing plaats, dit jaar verzorgd door rabbijn Ron Kronish, oprichter en directeur van de Interreligious Coordination Council in Israel. Het bijwonen van de Willebrandslezing (om 15.00 uur) is gratis.

28 oktober, 10.30-16.45 uur (inclusief lezing); Utrecht, Nieuwegracht 61 (conferentie), Catharijneconvent (lezing); € 25 incl. lunch (VAK-leden, studenten/medewerkers TST en Fontys gratis); opgave via webapp.fkt.uvt.nl/dibsa/aanmelding/index?sdnr=129

KPV-training 2016

De enige KPV-training die u in een half jaar kunt doen: 16 weken tussen 6 januari en 24 juni op donderdag en vrijdag. Trainer: dr. Anneke de Vries; kosten € 5400, verblijf € 1300; 70 punten SKGV resp. 12,5 punten PKN/PE. Radboudumc Expertisecentrum Geestelijke Verzorging en Pastoraat; anneke.devries@radboudumc.nl; (024) 3615398 / (024) 3613320; www.radboudumc.nl